

Om barnet behöver ny vårdnadshavare

Socialstyrelsen klassificerar sin utgivning i olika dokumenttyper. Denna publikation tillhör *Handböcker för handläggning*. Det innebär att innehållet kompletterar Socialstyrelsens författningssamling med fakta, kunskapsunderlag och kommentarer som stöd för rättstillämpning och handläggning av ärenden hos huvudmän och andra vårdgivare. Kan t.ex. innehålla lagtext, referat av författningar, motivuttalanden, rättsfallsreferat, beslut från JO, tolkningsexempel, kunskapsunderlag m.m. Kraven på vetenskaplighet tillgodoses genom att vetenskaplig expertis medverkar. Socialstyrelsen svarar för innehåll och kommentarer.

ISBN: 91-85482-77-3

Artikelnr: 2006-101-9

Omslag: Fhebe Hjälms

Omslagsfoto: SuperStock/Matton

Sättning: Per-Erik Engström

Tryck: Bergslagens Grafiska, Lindsberg, december 2006

Förord

Denna handbok är ett komplement till Socialstyrelsens allmänna råd om socialnämndens ansvar vid behov av ny vårdnadshavare (SOSFS 2006:20). Syftet med handboken är att ge vägledning vid socialtjänstens utredningar när barn står utan vårdnadshavare eller av andra skäl behöver en ny vårdnadshavare. I handboken beskrivs också innebörden av att vara särskilt förordnad vårdnadshavare och vilka effekter dessa vårdnadsbeslut får för de inblandade personerna.

Handboken bygger på lagstiftning, förarbeten, rättsfall, JO-uttalanden och Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd.

Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd (SOSFS 2006:5) om dokumentation vid handläggning av ärenden och genomförande av insatser enligt SoL, LVU, LVM och LSS, gäller i verksamhet som bedrivs enligt den rubricerade lagstiftningen. Dessa föreskrifter och allmänna råd är alltså inte direkt tillämpliga vid socialtjänstens utredningar inom det familjerättsliga området. Det finns emellertid ingenting som hindrar att man ändå hämtar vägledning ur denna författning vid utredningar som gäller barns behov av ny vårdnadshavare.

Med utredning avses all den verksamhet som syftar till att göra det möjligt för nämnden att fatta beslut i ett ärende. Ordet utredning används också ofta som ett sammanfattande begrepp på den skriftliga sammanställningen av materialet som finns i ett ärende och som ligger till grund för beslutsfattandet. I denna handbok används ordet utredning i båda betydelseerna.

Socialstyrelsen har i augusti gett ut allmänna råd (SOSFS 2006:12) om handläggning och dokumentation av ärenden som rör barn och unga. I dessa allmänna råd hänvisas till det system som utarbetats inom ramen för Socialstyrelsens projekt Barns behov i centrum (BBIC), som ett strukturerat sätt att hämta in uppgifter till barnavårdsutredningar. Detta system har emellertid inte använts och utvärderats inom det familjerättsliga området. Någon hänvisning till BBIC görs därför inte i SOSFS (2006:20) eller i denna handbok.

Handboken har utarbetats av Kristina Widgren, specialsakkunnig i rättsfrågor.

Socialstyrelsens vetenskapliga råd professor Anders Broberg har utarbetat en kunskapsöversikt om anknytningsteoretiska aspekter på frågan om ny vårdnadshavare, som biläggs handboken.

Kjell Asplund
Generaldirektör

Åsa Börjesson
Avdelningschef

Innehåll

Förord	3
Förkortningar	10
Historik	11
1. Förälder som vårdnadshavare	14
Vårdnadshavare	14
Vårdnadens innebörd	16
Vårdnadens utövande	16
Umgänge	17
2. Överflyttning av vårdnaden på grund av brister i omsorgen som medför bestående fara (6 kap. 7 § FB)	18
Vilka situationer	18
Vid gemensam vårdnad	19
Om endast en förälder är vårdnadshavare	20
Domstolsavgöranden	20
Lämplig person	21
Talerätt	22
Utredningen	23
3. Överflyttning av vårdnaden till andra än föräldrar som stadigvarande vårdat och fostrat barnet (6 kap. 8 § FB)	29
Vilka situationer	29
Rotat sig	29
Föräldrars oro för konsekvenserna av en placering	30
Viktiga faktorer	30
Domstolsavgöranden	31
En långvarig placering kan förutses	32
”Treårsregeln”	33

Talerätt	33
Utredningen	33
4. Särskilda överväganden när barnet har varit placerat i tre år ..	38
Överväganden och omprövningar av vården	39
Regelbundna överväganden om vårdnaden bör överflyttas	39
5. Överflyttning av vårdnaden på grund av varaktigt förhinder att utöva vårdnaden (6 kap. 8 a § FB)	42
Vilka situationer	42
Vid gemensam vårdnad	43
Om en förälder är ensam vårdnadshavare	43
Ensamkommande barn	43
Vem kan utses	44
Förmynderskapet	45
Det varaktiga hindret upphör	45
Talerätt	45
Utredningen	46
Återflyttning av vårdnaden till föräldrarna	50
6. Ändring i vårdnaden på grund av att en eller båda föräldrarna dör (6 kap. 9 § FB)	51
Vid gemensam vårdnad	51
Om en förälder är ensam vårdnadshavare	51
Domstolsavgöranden	52
Ensamkommande barn	53
Föräldrars önskemål	53
Anmälan från socialnämnden	54
Remiss från domstolen	55
Utredningen	57
7. Vem kan utses till vårdnadshavare?	60
Allmänna krav	60
Myndiga personer	61
Villkor för att två personer ska kunna utses	61

Vårdnadshavare för syskon	61
Föräldrars uttryckliga vilja	62
Barnets inställning	62
Fler personer möjliga	62
8. Barnets intressen	64
Barnkonventionen	64
Barnets bästa	64
Barnets rätt att komma till tals	66
9. Handläggningen	70
Skyldighet att utreda	70
Att uppmärksamma när barn kan fara illa	72
Dokumentationen	72
Uppgifter från referenspersoner och register	73
Jäv	75
Förvaltningslagens tillämplighet	75
Parter	77
Sekretess	78
Gallring	80
10. Socialnämndens roll i domstolen	81
Socialnämndens talerätt	81
Behörig tingsrätt	83
Ansvarig socialnämnd	84
Socialnämnden som part	85
Rätten att överklaga	86
Rättegångskostnader	87
11. Särskilt förordnad förmyndare	88
Vilka situationer	88
Vem kan utses	89
Arvode och ersättning för utgifter	90
Olämplig förmyndare	90

God man	91
12. Barnets umgänge efter en vårdnadsöverflyttning	92
Med föräldrarna	92
Med annan närstående	94
13. Innebörden av att vara särskilt förordnad vårdnadshavare	96
Information	96
Vårdnadsansvaret	96
Tillsynsansvar	97
Arvsrätt	97
Underhållsskyldighet	98
Förmyndare	98
Barnets företrädare	99
Barnets umgänge	99
Vid byte av namn	100
Vid adoption	101
Vid dödsfall	102
Vid separation	102
14. Efter en vårdnadsöverflyttning	104
Beslutet om vård	104
Stöd och hjälp	104
Fortsatt ersättning	106
15. Överflyttning av vårdnaden <i>från</i> särskilt förordnad vårdnadshavare	109
Överflyttning till barnets föräldrar	109
Upphörande av gemensam vårdnad	110
Entledigande på egen begäran	110
Entledigande på grund av olämplighet	110
Vid dödsfall	111
16. God man för ensamkommande barn	113
Vilka situationer	113

Ansökan och beslut	114
Den gode mannens uppgifter	115
Vem kan utses till god man	116
Förhållandet till offentligt biträde	116
Upphörande av godmanskapet	117
Entledigande av god man	117
Särskilt förordnad vårdnadshavare	118
Referenser	120
Bilagor	123
1. Initiativrätt i domstol	123
2. SOSFS 2006:20	124
3. Anknytningsteoretiska aspekter på frågan om ny vårdnadshavare	129
Sakregister	147

Förkortningar

BBIC	Socialstyrelsens projekt Barns behov i centrum
BrB	Brottsbalken (1962:700)
Dir.	Utredningsdirektiv
Ds	Departementsserien
FB	Föräldrabalken (1949:381)
FL	Förvaltningslagen (1986:223)
HD	Högsta domstolen
JO	Justitieombudsmannen
KL	Kommunallagen (1991:900)
Lgeb	Lagen (2005:429) om god man för ensamkommande barn
LSS	Lagen (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade
LU	Lagutskottet
LVM	Lagen (1988:870) om vård av missbrukare i vissa fall
LVU	Lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga
NJA	Nytt juridiskt arkiv
Prop.	Proposition
RB	Rättegångsbalken (1942:740)
RF	Regeringsformen
RH	Rättsfall från hovrätterna
RÅ	Regeringsrättens årsbok
SekrL	Sekretesslagen (1980:100)
SoF	Socialtjänstförordningen (2001:937)
SoL	Socialtjänstlagen (2001:453)
SOSFS	Socialstyrelsens författningssamling
SOU	Statens offentliga utredningar
SoU	Socialutskottet
ÄB	Ärvidabalken (1958:637)

Historik

År 1982 beslutades om utökade möjligheter att flytta över vårdnaden till andra än föräldrarna. Genom en ny bestämmelse blev det då möjligt att i vissa undantagsfall kunna flytta över vårdnaden till familjehemsföräldrar hos vilka barnet har ”rotat sig”, även om föräldrarna inte i och för sig är olämpliga som vårdnadshavare. Samtidigt ändrades bestämmelsen om att kunna frånta en olämplig förälder vårdnaden så att det kom att krävas att bristerna i omsorgen om barnet skulle medföra en bestående fara för barnets hälsa eller utveckling.¹

Efter lagändringen rådde det oklarhet hos socialnämnderna om familjehemsföräldrarnas möjligheter till fortsatt ersättning när vårdnaden om ett placerat barn hade överflyttats till dem. Socialstyrelsen uttalade i ett Meddelandeblad² att det får anses ligga i socialnämndens ansvar att ge ekonomiska förutsättningar för att familjehemsföräldrarna ska kunna fortsätta sitt tidigare uppdrag och ansåg därför att nämnden hade skyldighet att fortsätta betala ut såväl arvode som omkostnadsersättning så länge barnets behov inte kunde tillgodoses utan dessa insatser. I beslut 1986-03-03³ konstaterade JO att det fanns en tveksamhet i frågan hos många socialnämnder och ansåg därför att frågan borde bli föremål för fortsatta överväganden från statsmakternas sida.

Frågan om överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrar togs också upp i förarbetena till en ny LVU. I de fall då man redan från början kunde förutse en långvarig placering, ansåg man att förutsättningar bör skapas för att barnet ska kunna växa upp under trygga och stabila förhållanden. Detta torde i vissa lägen lämpligen kunna ske genom att socialnämnden tar initiativ till att vårdnaden flyttas över till familjehemsföräldrarna. Också i fall där barnet efter en långvarig placering har rotat sig i familjehemmet bör socialnämnden, enligt propositionen, i högre grad än vad som uppenbarligen hade förekommit, aktualisera en vårdnadsöverflyttning.⁴

Några år senare (1994) renodlades vårdnads- och förmynderskapsbegreppet. Då infördes ändrade regler som innebär att vårdnaden ska anförtros åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare, om inte någon av ett

¹ Prop. 1981/82:168

² 29/87

³ Dnr 1639-1985, 1640-1985 och 1641-1985

⁴ Prop. 1989/90:28 s. 94

barns föräldrar kan vara vårdnadshavare. De särskilt förordnade vårdnadshavarna ska också därigenom bli förmyndare för barnet, om inte särskilda skäl talar mot det.⁵

I betänkandet om ny socialtjänstlag⁶ redovisades en av Socialstyrelsen genomförd enkät till kommunerna, som visar att socialnämnderna känner en viss tveksamhet när det gäller att ta initiativ till vårdnadsöverflyttningar. Det som utgjorde hindret i detta sammanhang hade främst att göra med osäkerheten om den framtida ekonomiska ersättningen till familjehemmet och också vilket stöd socialnämnden kan komma att ge efter en vårdnadsöverflyttning. Lagregler infördes därför (1998) som innebär att den kommun som har tagit initiativ till överflyttning av vårdnaden om ett barn till familjehemsföräldrarna ska kunna fortsätta att betala skälig ersättning till dem för vården av barnet. Samtidigt utökades det ansvar socialnämnden i vistelsekommunen har i sin omsorg om barn och ungdom till att bl.a. omfatta det särskilda behov av stöd och hjälp som kan finnas hos föräldrar eller särskilt förordnade vårdnadshavare efter en vårdnadsöverflyttning.⁷

Socialstyrelsen har också vid ett senare tillfälle, på uppdrag av LVU-utredningen, undersökt hur socialtjänsten använder sig av möjligheten att flytta över vårdnaden till familjehemsföräldrarna.⁸ Undersökningen visar att överflyttning av vårdnaden används alltför sällan enligt regeringens uppfattning och i de få fall möjligheten används är det snarare ett sätt att bekräfta en rådande situation. Som skäl till att socialtjänsten i så hög grad tvekar inför överflyttning av vårdnaden angavs en rädsla för att kontakten mellan barnet och föräldrarna skulle upphöra, en ovilja att döma ut föräldern som vårdnadshavare och en avsaknad av kunskap om hur man ska arbeta med vårdnadsöverflyttningar. En ny bestämmelse infördes därför i lagstiftningen. När ett barn varit placerat i samma familjehem i tre år ska socialnämnden enligt denna bestämmelse särskilt överväga om det är uppenbart bäst för barnet att det rådande förhållandet får bestå och om det finns skäl att ansöka om överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrarna.⁹

År 2005 infördes en bestämmelse i föräldrabalken, enligt vilken särskilt förordnad vårdnadshavare kan utses för ett barn vars föräldrar är varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden om barnet. Bestämmelsen har tillkommit för att göra det möjligt att utse en eller två särskilda vårdnadshavare för de

⁵ Prop. 1993/94:251

⁶ SOU 1994:139 s. 442

⁷ Prop. 1996/97:124

⁸ SOU 2000:77

⁹ Prop. 2002/03:53 s. 85

ensamkommande barn som får uppehållstillstånd här i landet. Om dessa barn har en förälder i livet är denne som regel förhindrad att praktiskt utöva vårdnaden om barnet i Sverige. Denna grund för att kunna utse särskilt förordnade vårdnadshavare är också tillämplig på rent svenska förhållanden.¹⁰ Att utse särskilt förordnad vårdnadshavare vid förälders varaktiga förhinder fanns också som självständig grund i äldre lagstiftning, men togs bort år 1976 i samband med reformen om gemensam vårdnad för ogifta och frånskilda föräldrar. Då uttalades i förarbetena att det förhållandet att någon för en längre tid är förhindrad att delta i vårdnaden i vissa fall torde kunna anses som grov försummelse vid vårdnadens utövande och på det sättet åberopas som grund för att bli fråntagen vårdnaden.¹¹

¹⁰ Prop. 2004/05:136

¹¹ Prop. 1975/76:170 s. 181

1. Förälder som vårdnadshavare

Socialstyrelsen har gett ut allmänna råd (SOSFS 2003:14) om socialnämndens handläggning av vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge och en kompletterande handbok i syfte att ge socialtjänsten vägledning i arbetet med samarbetsamtal, avtal och utredningar inom detta familjerättsliga område. För mer ingående beskrivning av frågor om föräldrar som vårdnadshavare hänvisas till nämnda publikationer.

Vårdnadshavare

Gifta föräldrar

Barn har från födelsen båda sina föräldrar som vårdnadshavare om dessa är gifta med varandra. Gifter sig föräldrarna efter barnets födelse har de gemensam vårdnad från den tidpunkten. Detta förutsätter dock att inte domstolen dessförinnan har anförtrott vårdnaden åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 3 § FB).

Ogift moder

Modern är ensam vårdnadshavare om hon är ogift när barnet föds (6 kap. 3 § FB).

Förälder under 18 år

Även en förälder som inte har fyllt 18 år kan vara vårdnadshavare för sitt barn. Däremot kan en underårig förälder inte vara förmyndare för barnet.

Skilda föräldrar

Föräldrar fortsätter att ha gemensam vårdnad om sitt barn även efter en äktenskapsskillnad. Detta förutsätter dock att inte en av föräldrarna vill upplösa den gemensamma vårdnaden i samband med skilsmässan och domstolen finner detta bäst för barnet. Vid bedömningen av om vårdnaden ska vara gemensam eller anförtros åt en av föräldrarna ska rätten fästa avseende särskilt vid föräldrarnas förmåga att samarbeta i frågor som rör barnet. Om båda föräldrarna motsätter sig gemensam vårdnad får domstolen inte besluta om det.

Även om inte någon av föräldrarna begär att den gemensamma vårdnaden ska upplösas får domstolen i samband med äktenskapsskillnaden anförtro vårdnaden åt en av föräldrarna, om det är uppenbart att gemensam vårdnad är oförenlig med barnets bästa (6 kap. 3 och 5 §§ FB).

I samband med äktenskapsskillnad kan också domstolen på eget initiativ flytta över vårdnaden till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare om föräldrarna brister i omsorgen om barnet eller om barnet har rotat sig i ett familjehem (6 kap. 7 och 8 §§ FB).

Om föräldrar som inte är gifta med varandra separerar fortsätter vårdnadsförhållandet på samma sätt som före separationen.

Begäran om gemensam vårdnad

Om bara en av föräldrarna är vårdnadshavare för barnet, men föräldrarna vill att vårdnaden ska vara gemensam kan de begära att domstolen ska besluta om det. Rätten beslutar då i enlighet med deras begäran, om det inte är uppenbart att gemensam vårdnad är oförenlig med barnets bästa (6 kap. 4 § första stycket FB). Denna möjlighet gäller både ogifta och frångilda föräldrar och oberoende av om vårdnadsfrågan tidigare prövats. Innan frågan avgörs i domstolen ska socialnämnden ges tillfälle att lämna upplysningar (6 kap. 19 § andra stycket FB).

För vissa situationer finns det dessutom ett enklare förfarande att ordna gemensam vårdnad. Om barnet är folkbokfört här i landet kan föräldrarna få gemensam vårdnad genom registrering hos Skatteverket efter en anmälan av dem båda. Detta kan göras dels till socialnämnden i samband med att nämnden ska godkänna en faderskapsbekräftelse eller en bekräftelse om föräldraskap, dels till Skatteverket eller Försäkringskassan om ett beslut om vårdnaden inte har meddelats tidigare och både föräldrar och barn är svenska medborgare (6 kap. 4 § andra stycket och 16 § FB). Detta förfarande är öppet för både samboende och särboende föräldrar.

Ändring av vårdnaden genom avtal

Föräldrar som är överens kan träffa avtal om en ändring av vårdnaden. För att avtalet ska vara giltigt krävs att det är skriftligt och att det godkänns av socialnämnden (6 kap. 6 § FB). Denna möjlighet att genom avtal ändra ett vårdnadsförhållande står öppet för föräldrar också i de fall vårdnaden tidigare ändrats genom dom eller avtal.

Ändring av vårdnaden genom dom

Om båda eller en av föräldrarna vill få en ändring i vårdnadsförhållandet ska rätten besluta att vårdnaden ska vara gemensam eller anförtro vårdnaden åt en av föräldrarna. Vid bedömningen ska rätten särskilt fästa avseende vid föräldrarnas förmåga att samarbeta i frågor som rör barnet. Domstolen får inte besluta om gemensam vårdnad om båda föräldrarna motsätter sig det

(6 kap. 5 § FB). Domstolen får uppdra åt nämnden eller annan att i barnets intresse anordna samarbetssamtal i syfte att nå enighet mellan föräldrarna i vårdnadsfrågan (6 kap. 18 § FB). Domstolen får också uppdra åt en medlare att försöka få föräldrarna att nå en samförståndslösning, som är förenlig med barnets bästa (6 kap. 18 a § FB). Om det behövs utredning utöver att socialnämnden lämnar upplysningar får rätten uppdra åt socialnämnden eller något annat organ att utse någon att verkställa den (6 kap. 19 § FB).

Vårdnadens innebörd

Personliga förhållanden

Den som har vårdnaden om ett barn har ett ansvar för barnets personliga förhållanden och ska se till att barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran blir tillgodosedda. Barnets vårdnadshavare har också ett ansvar för att barnet får den tillsyn som behövs med hänsyn till dess ålder, utveckling och övriga omständigheter. Vårdnadshavaren ska också se till att barnet får tillfredsställande försörjning och utbildning. I syfte att hindra att barnet orsakar skada för någon annan ska vårdnadshavaren vidare svara för att barnet står under uppsikt eller att andra lämpliga åtgärder vidtas. Vårdnaden fortsätter tills barnet fyllt 18 år eller dessförinnan ingått äktenskap (6 kap. 1 och 2 §§ FB).

Ekonomiska förhållanden

Förälder som är vårdnadshavare är också förmyndare för sitt barn. Förmyndare kan dock inte den förälder vara som är omyndig eller har förvaltare. Medförmyndare kan i vissa fall förordnas för förälder och om förmyndaren av någon orsak inte längre är lämplig som förmyndare ska han eller hon entledigas. Förmynderskapet avser främst barnets ekonomiska angelägenheter (10 kap. 1, 2, 8 och 10 §§ FB).

Vårdnadens utövande

Vårdnadshavaren har rätt och skyldighet att bestämma i frågor om barnets personliga angelägenheter. I takt med barnets stigande ålder och utveckling ska vårdnadshavaren ta allt större hänsyn till barnets egna synpunkter och önskemål. Om barnet har två vårdnadshavare gäller detta dem tillsammans. Har barnet två vårdnadshavare ska dessa alltså i princip gemensamt fatta beslut som gäller vårdnaden om barnet. Det finns dock ett undantag från denna regel. Om en av vårdnadshavarna till följd av frånvaro, sjukdom eller annan orsak är förhindrad att ta del i sådana beslut som gäller vårdna-

den får den andra ensam bestämma. Detta förutsätter emellertid att beslutet inte utan olägenhet kan skjutas upp. Denne förälder får dock inte ensam fatta beslut av ingripande betydelse för barnets framtid, om inte barnets bästa uppenbarligen kräver det (6 kap. 11 och 13 §§ FB).

Umgänge

Barn har rätt till umgänge med en förälder som det inte bor tillsammans med. Detta innebär inte någon plikt för barnet att umgås med föräldern. Det innebär inte heller någon absolut rätt för föräldern att umgås med barnet. Umgänget kan ske genom att barnet och föräldern träffar varandra eller genom att de har annan kontakt. Föräldrarna har ett gemensamt ansvar för att barnets behov av umgänge med en förälder som det inte bor tillsammans med så långt möjligt tillgodoses. Detta ansvar gäller dem båda oberoende av om föräldrarna har gemensam vårdnad eller om en av dem är vårdnadshavare ensam.

Barnets vårdnadshavare har också ett ansvar för att barnets behov av umgänge med någon annan som står det särskilt nära så långt möjligt tillgodoses (6 kap. 15 § FB). I detta ansvar ligger att, om det behövs, uppmuntra barnet att träffa andra personer som barnet har en nära anknytning till, t.ex. tidigare familjehemsföräldrar eller far- och morföräldrar. Socialnämnden har ensam talerätt om umgänge mellan barnet och någon annan än en förälder.

Föräldrar kan avtala om barnets umgänge med en förälder som barnet inte bor tillsammans med. Sådant avtal kan skrivas både om föräldrarna har gemensam vårdnad eller om en av dem har vårdnaden ensam. För att avtalet ska vara giltigt krävs att det är skriftligt och att socialnämnden har godkänt det. För socialnämndens godkännande krävs att det som har överenskommit är till barnets bästa. På talan av en förälder som vill umgås med sitt barn får rätten besluta om umgänge mellan barnet och den föräldern. En sådan talan får också föras av socialnämnden (6 kap. 15 a § FB).

2. Överflyttning av vårdnaden på grund av brister i omsorgen som medför bestående fara (6 kap. 7 § FB)

Vilka situationer

Om en förälder vid utövandet av vårdnaden om ett barn gör sig skyldig till missbruk eller försummelse eller i övrigt brister i omsorgen om barnet på ett sätt som medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling kan domstolen besluta om ändring i vårdnaden (6 kap. 7 § första stycket FB). En förälder som brister i omvårdnaden av ett barn kan alltså fråntas vårdnaden, om barnet befinner sig i en sådan risksituation att ett ingripande med stöd av 2 § LVU kan komma i fråga och denna risksituation kan antas bli bestående. Det är i och för sig inte nödvändigt att ett beslut om vård enligt LVU har meddelats för att denna bestämmelse ska kunna tillämpas. Det torde emellertid höra till undantagsfallen att en fråga om att flytta över vårdnaden enligt denna bestämmelse tas upp utan en föregående placering enligt LVU.¹²

När en lång tids vård enligt LVU kan förutses kan det ibland vara påkallat att överväga om inte socialnämnden i stället bör verka för att det utses en annan vårdnadshavare för barnet.¹³ Socialnämnden bör således se till att inte vård enligt LVU inleds eller fortsätter i fall där byte av vårdnadshavare hade varit en bättre åtgärd för barnet.¹⁴

Om socialnämnden placerat barnet i ett annat hem än det egna, ska nämnden i princip arbeta för en återförening av barnet till föräldrarna. Kan en återförening emellertid inte komma till stånd trots långvariga och omfattande insatser från nämndens sida, kan det bli nödvändigt att begära en överflyttning av vårdnaden.¹⁵

Om socialnämnden får kännedom om omständigheter som kan medföra att ett barn far eller riskerar att fara illa, t.ex. att det har förekommit våld i familjen, ska nämnden göra en utredning och ta ställning till om någon åtgärd bör vidtas för att stödja eller skydda barnet (11 kap. 1 § SoL). Om

¹² Prop. 1981/82:168 s. 68

¹³ Se RH 1990:127

¹⁴ SoU 1979/80:44 s. 99 och prop. 1989/90:28 s. 92

¹⁵ Prop. 1981/82:168 s. 68 och LU 1982/83:17 s. 20

nämnden får veta att någon åtgärd behöver vidtas i fråga om vårdnaden, är den skyldig att göra en ansökan om det hos domstolen (5 kap. 2 § SoF). Det är viktigt att socialnämnden uppmärksammar de fall där insatser till stöd för ett barn kan behövas och att frågan om en eventuell överflyttning av vårdnaden verkligen övervägs i tillräckligt stor utsträckning. Om en förälder har dödat eller försökt döda den andra föräldern, bör socialnämnden normalt väcka talan om överflyttning av vårdnaden. Detsamma kan gälla bl.a. om barnet har utsatts för sexuella övergrepp. Men det förutsätter samtidigt att det finns någon att flytta över vårdnaden till, någon som är lämpad att ge barnet omvårdnad, trygghet och en god fostran. Ibland kan det vara bättre för barnet att han eller hon får rota sig i ett familjehem och att nämnden väcker talan om en överflyttning av vårdnaden först när det har visat sig att familjehemsplaceringen utfallit positivt för barnet.¹⁶

Om en förälders brister inte avser ansvaret för barnets personliga förhållanden utan dess ekonomiska, dvs. om det gäller hur den omyndiges tillgångar ska skötas, kan det i stället bli aktuellt att förordna medförmyndare eller att i extrema fall frånta föräldern förmynderskapet. Socialnämnden är då skyldig att anmäla förhållandena till överförmyndaren. I 5 kap. 3 § 3 SoF stadgas nämligen att socialnämnden är skyldig att till överförmyndaren anmäla om den finner att förhållandena talar för att en förälder inte kommer att förvalta sitt barns egendom på ett betryggande sätt.¹⁷ Nämnden kan då utan hinder av sekretess lämna uppgifter till överförmyndaren (14 kap. 1 § SekrL).

Om förvaltare utses åt en förälder som är ensam vårdnadshavare upphör automatiskt hans eller hennes förmynderskap för barnet. Om socialnämnden får kännedom om ett sådant förhållande är den skyldig att hos domstolen anmäla behov av att ny förmyndare utses för barnet (5 kap. 2 § SoF).

Vid gemensam vårdnad

Om föräldrarna har gemensam vårdnad om barnet och en av dem brister i omsorgen om barnet, ska domstolen anförtro vårdnaden om barnet åt den andra föräldern ensam. Om även den föräldern brister i omsorgen om barnet, ska domstolen flytta över vårdnaden till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 7 § andra stycket FB).

¹⁶ Prop. 2005/06:99 s. 44

¹⁷ Se också Cirkulär från Sveriges Kommuner och Landsting 2001:32

Om endast en förälder är vårdnadshavare

Om barnet står under endast en förälders vårdnad ska domstolen flytta över vårdnaden till den andra föräldern, eller, om det är lämpligare till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 7 § tredje stycket FB). Att anförtro vårdnaden åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare istället för den andra föräldern kan vara en lämpligare lösning om denna förälder inte visat något intresse för sitt barn. Detsamma gäller om barnet och den andra föräldern endast har haft en sporadisk kontakt med varandra och barnet har funnit en trygghet och gemenskap hos någon annan som är beredd att ta på sig ansvaret som vårdnadshavare.¹⁸

Domstolsavgöranden

(RH 1991:54)

I en hovrättsdom har det i en tvist mellan två frånskilda föräldrar prövats om de hemförhållanden som var hänförliga till moderns sambo (avseende missbruk och kriminalitet) ska leda till att vårdnaden om parternas barn anförtros en särskilt förordnad förmyndare (numera vårdnadshavare) i stället för modern. Beslut om vård enligt LVU hade fattats medan fadern hade den interimistiska vårdnaden. Utredningen i domstolen bekräftade att modern var personligen lämplig att utöva vårdnaden. Även om vissa tvivel kunde hysas beträffande den samboende mannens prognos kunde hovrätten inte finna att det rådde missförhållanden i moderns hem av sådant allvarligt slag som skulle kunna äventyra barnets hälsa och utveckling på ett bestående sätt och motivera ett ingripande enligt LVU. De förutsättningar som gäller enligt 6 kap. 7 § FB för att överlåta vårdnadsansvaret på annan än förälder kunde därmed inte anses vara uppfyllda. Moderns yrkande om att få vårdnaden bifölls därför.

(RH 1990:127)

En annan hovrättsdom gällde ett mål där fadern hade berövat modern livet. Fadern hade genom gärningen gjort så att barnen förlorat sin moder och sitt hem samt satt sig ur stånd att ta hand om barnen under en lång tid. Hovrätten fann, mot bakgrund av vad som gäller om en vårdnadshavares grundläggande skyldigheter, att fadern härigenom hade brustit i omsorgen om barnen. Domstolen konstaterade också att det av barnpsykologernas uppgifter framgick att bristerna i omsorgen alltjämt innebar bestående fara för barnens psykiska hälsa och utveckling. Hovrätten kom därför fram till

¹⁸ Prop. 1981/82:168 s. 69

att vårdnaden om barnen borde utövas av en särskilt förordnad förmyndare (numera vårdnadshavare).¹⁹

(RH 2001:50)

I en hovrättsdom bifölls en socialnämnds yrkande om överflyttning av vårdnaden till en särskilt förordnad vårdnadshavare enligt 6 kap. 7 § FB, trots att den av socialnämnden föreslagna vårdnadshavaren inte skulle bo tillsammans med barnen. Domstolen påpekade att det rättsliga ansvar som åläggs vårdnadshavaren i 6 kap. 2 § FB inte innebär en skyldighet för vårdnadshavaren att personligen ombesörja den faktiska vården om barnet. Det ansågs därför inte finnas hinder för att flytta över vårdnaden till en särskilt förordnad vårdnadshavare som inte i någon större utsträckning ska ombesörja den faktiska vården om barnet, så länge den förordnade vårdnadshavaren har möjlighet att uppfylla sina skyldigheter enligt 6 kap. 2 § FB. I målet hade inte annat framkommit än att personen i fråga – som var utbildad barnskötare och fritidspedagog och hade lång erfarenhet av arbete med barn – hade ett gott förhållande till barnen och till den person (mormodern) som skulle utöva den faktiska vården av barnen.

Lämplig person

En överflyttning av vårdnaden bör inte göras annat än om det finns någon annan lämplig person som är villig att utöva vårdnaden och som barnet har ett så gott förhållande till att barnet självt kan eller rimligen bör acceptera denne som vårdnadshavare. Det betyder att man i allmänhet kan skilja en olämplig förälder från vårdnaden redan när detta faktum blir känt bara om den andra föräldern är lämplig att ensam ta över ansvaret för barnet. I övriga fall torde det många gånger vara nödvändigt att barnet har bott en tid i ett familjehem för att man ska kunna avgöra hur denna placering har utfallit.²⁰

JO har framhållit att en sådan åtgärd som att överflytta vårdnaden därför inte är helt enkelt i fall där barnet ännu inte har placerats i familjehem och där den andra föräldern inte kan överta vårdnadsansvaret. Det kan däremot ofta vara befogat för nämnden att under ett senare skede, t.ex. efter det att en familjehemsplacering pågått under en tid och utfallit positivt, väcka frågan om att överflytta vårdnaden om barnet till familjehemsföräldrarna. Så kan vara fallet särskilt om föräldern är frihetsberövad under lång tid och

¹⁹ Jfr också prop. 2005/06:99. Se dock SOU 2000:77 s. 87 och JO 2001/02 s. 204.

²⁰ Prop. 1981/82:168 s. 68

därför inte har möjlighet att aktivt ta tillvara barnets intressen.²¹

När ett barn placeras av socialnämnden ska det enligt socialtjänstlagen i första hand övervägas om barnet kan tas emot av någon anhörig eller annan närstående. Den övergripande bestämmelsen om barnets bästa måste dock alltid beaktas (6 kap. 5 § SoL). JO uttalade i det ovan nämnda beslutet att det måste anses åligga socialnämnden att närmare utreda förutsättningarna för placering för var och en av de anhöriga som förklarar sig villiga att ta emot barnet.²² När ett barn ska vårdas i ett annat hem än det egna har nämnden också ett ansvar för att vården utformas så att den främjar barnets samhörighet med anhöriga och andra närstående samt kontakt med hemmiljön (6 kap. 1 § tredje stycket SoL). I det aktuella JO-uttalandet påpekades också att i de flesta fall kan sannolikt enighet uppnås om att det är till fördel om barnet kan placeras hos släktingar eller andra närstående eftersom en sådan placering normalt innebär att barnet kan behålla det nätverk som redan finns omkring det. Barnet ges därigenom också större möjligheter att bibehålla kontakten med föräldrar och andra anhöriga. Det går emellertid inte att helt bortse ifrån att det finns fall där det kan befaras att en placering hos anhöriga kan medföra att barnets kontakter med andra närstående försvåras. Så kan vara fallet bl.a. om det finns konflikter mellan dessa grupper eller om förhållandet mellan dem annars är ansträngt.²³

I en ovan redovisad hovrättsdom²⁴ framhölls att 6 kap. 7 § FB inte hindrar att överflyttning av vårdnaden kan ske till en särskilt förordnad vårdnadshavare som inte i någon större utsträckning ska ombesörja den faktiska vården om barnet, så länge den förordnade vårdnadshavaren har möjlighet att uppfylla sina skyldigheter enligt 6 kap. 2 § FB. Det kan därför inte uteslutas att det finns situationer när det är lämpligt att föreslå vårdnaden åt en utomstående person som barnet inte bor hos samtidigt som barnet är placerat eller placeras hos en släkting eller i ett annat familjehem.

Talerätt

Socialnämnden kan föra talan vid domstol om att vårdnaden ska tas ifrån en förälder som är olämplig som vårdnadshavare (6 kap. 7 § FB). Om nämnden väcker talan agerar den som part i domstolen. Talan väcks genom att nämnden lämnar in en stämningsansökan. Har föräldrarna gemensam vårdnad

²¹ JO 2001/02 s. 204, som gällde familjehemsplacering av en fyraårig flicka, vars vårdnadshavare dömts till ett långt fängelsestraff för mord på flickans moder

²² JO 2001/02 s. 204

²³ JO 2001/02 s. 204

²⁴ RH 2001:50

om barnet kan nämndens talan gå ut på att vårdnaden ska anförtros den andra föräldern ensam. Är också denna förälder olämplig som vårdnadshavare, kan nämnden yrka att vårdnaden flyttas över till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

Står barnet under endast en förälders vårdnad kan socialnämnden begära att vårdnaden ska flyttas över till den andra föräldern eller, om det är lämpligare, till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

Om socialnämnden får veta att en eller båda föräldrarna är olämpliga som vårdnadshavare är den skyldig att ta upp frågan om ändring av vårdnadsförhållandet i domstol (5 kap. 2 § SoF). Det är bara nämnden som får besluta om att väcka talan vid domstol, eftersom den inte kan delegera sin beslutanderätt i dessa fall (10 kap. 5 § SoL).

Domstolen kan också självmant pröva frågan om överflyttning av vårdnaden i mål om äktenskapsskillnad mellan föräldrarna eller i mål enligt 6 kap. 5 § FB, när en av föräldrarna vill få en ändring av vårdnaden.

Utredningen

Om en förälder vid utövandet av vårdnaden om ett barn gör sig skyldig till missbruk eller försummelse eller i övrigt brister i omsorgen om barnet på ett sätt som medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling, ska föräldern fräntas vårdnaden (6 kap. 7 § FB). Socialnämnden har som nämnts talerätt när det gäller ändring i vårdnaden enligt denna bestämmelse, dvs. på grund av föräldrars olämplighet.

I Socialstyrelsens allmänna råd (SOSFS 2006:20) om socialnämndens ansvar vid behov av ny vårdnadshavare finns redovisat vad socialnämndens utredning enligt 11 kap. 1 § SoL, som ska ligga till grund för en sådan talan, främst bör innehålla. Utredningen lämnas in till domstolen tillsammans med stämningsansökan. De allmänna råden är markerade med *kursiverad text* nedan.

Står barnet under båda föräldrarnas vårdnad och brister båda i omvårdnaden gäller utredningen båda föräldrarnas förhållanden och förmåga.

Föräldern

Förälderns situation bör redovisas, t.ex. under vilka förhållanden familjen lever. Finns det en stabilitet i hemförhållandena? Hit hör boende, arbete och ekonomi, liksom hur förälderns sociala relationer och nätverk ser ut. Såväl positiva som negativa faktorer i förhållandena och i föräldrarollen tas med i utredningen.

Hur kriterierna i bestämmelsen 6 kap. 7 § FB är uppfyllda måste utför-

ligt beskrivas i utredningen, dvs. hur *föräldern vid utövandet av vårdnaden gör sig skyldig till missbruk, försummelse eller andra brister i omsorgen* om barnet. En brist i omsorgen kan vara att föräldern inte förmår ge barnet grundläggande trygghet, omvårdnad och säkerhet. Det kan finnas många olika skäl till varför en förälder brister i omsorgen om barnet, t.ex. missbruksproblem, en utvecklingsstörning, psykiska problem eller att det förekommer sexuella övergrepp eller misshandel i familjen.

För barn som bor i sitt föräldrahem får socialnämnden utreda och dokumentera hur föräldern brister i omsorgen om barnet. Om barnet är placerat med stöd av SoL eller LVU finns det skäl att noga gå igenom de omständigheter som låg till grund för placeringen och se om de fortfarande gäller. Om det finns ytterligare skäl enligt bestämmelsen i föräldrabalken redovisas också dessa i utredningen.

Villkoren för att vårdnaden ska fråntas en förälder skiljer sig framförallt från villkoren för en placering med stöd av LVU genom att bristerna i omsorgen ska medföra bestående fara för barnets hälsa eller utveckling för att kunna ligga till grund för ett skiljande från vårdnaden. *På vilket sätt föräldrarnas brister i omsorgen medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling* bör därför ingå som ett viktigt led i utredningen.

Föräldrarnas relation med barnet bör alltid redovisas. Om barnet är placerat utanför hemmet bör det beskrivas hur *umgänget med barnet har fungerat*. Vem tar initiativ till umgänget eller annan typ av kontakt om barnet är placerat – är det föräldern, barnet, socialtjänsten eller familjehemsföräldrarna? Om umgänge finns, sker det sporadiskt eller under uppslitande former. Orsakerna till varför ett umgänge är bristfälligt eller t.o.m. uteblivit bör redovisas. Om det finns ett beslut enligt 14 § LVU om inskränkt umgänge eller hemlig vistelseort redovisas grunderna för detta beslut. Av utredningen bör man få en uppfattning av om och i så fall hur kontakten har förändrats sedan barnet placerades. En viktig del är också hur barnet upplever umgänget eller avsaknaden av ett sådant (se nedan under Barnet).

Om barnet är placerat utanför hemmet bör det i utredningen redovisas *när placeringen inleddes och anledningen till den*. I utredningen ingår också uppgifter om *hur placeringen har fungerat och hur den fungerar i dag*. Det senare är inte minst viktigt om det blir aktuellt att låta familjehemsföräldrarna överta vårdnadsansvaret. Uppgifter om hur situationen har utvecklats kan till viss del hämtas från de överväganden eller omprövningar – enligt SoL respektive LVU – som gjorts under placeringen angående behovet av fortsatt vård.

I utredningen bör det diskuteras *vilka utsikter som finns att barnet i en framtid kan återvända hem*. Kan man se om förhållandena kommer att för-

ändras som medför att det finns utsikter att barnet kan återgå till föräldrahemmet. Eller är det tvärtom så att det finns eller att man kan förutse faktorer som innebär att en hemflyttning är utesluten. Det är i detta sammanhang viktigt att tänka på att barn har ett annat tidsperspektiv än vuxna. Om det saknas utsikter att flytta hem barnet bör det redovisas varför det inte finns anledning eller är möjligt att arbeta för en hemflyttning.

Också *förälders inställning till en vårdnadsändring* bör redovisas i utredningen. Detta gäller både förälder som är vårdnadshavare och förälder som inte är det. Finns det ett *skriftligt samtycke* från en förälder till förslaget om vårdnadshavare bör detta *bifogas* utredningen. *Föräldrarnas inställning till ett umgänge i fortsättningen* bör också finnas med i utredningen.

Barnet

Barnets situation bör beskrivas. Finns det en stabilitet i hemförhållandena eller lever barnet med omvälvningar eller ständiga uppbrott? Hur är kontakten med kamrater och syskon, och hur fungerar det i förskolan/skolan och på fritiden.

Barnets relation till föräldrarna, sett ifrån barnets perspektiv, är också en viktig del i utredningen. Hur ser barnets umgänge ut med föräldrarna, om det är placerat utanför hemmet, och hur upplever barnet umgänget (se också ovan under Föräldrarna)? Uppgifter om *barnets relation till tänkbar vårdnadshavare* bör även finnas med i utredningen.

Om barnet har en uppfattning i vårdnadsfrågan bör den redovisas, antingen det rör sig om ett barn som har en sådan ålder och mognad att det har en klart uttalad vilja eller det gäller ett litet barn som på annat sätt kan ha gett uttryck för tankar eller funderingar som kan ha relevans i bedömningen. Barnets uppfattning kan gälla föräldrarna, den tilltänkte vårdnadshavaren eller vårdnadsändringen som sådan. Barnets rätt att komma till tals beskrivs på sidan 66.

Barnets behov av umgänge med föräldrarna efter en vårdnadsöverflyttning bör alltid redovisas. Av utredningen bör det också framgå om barnet har en *egen uppfattning* om ett framtida umgänge med föräldrarna. Även uppgifter om *barnets behov och inställning till umgänge med andra närstående* bör finnas med i utredningen.

Barnets bästa ska vara avgörande för alla beslut om vårdnad (6 kap. 2 a § FB). Hur *barnets bästa tillgodoses både på kort och på lång sikt* bör därför utredas (se närmare under avsnittet Barnets intressen, s. 64).

Tänkbar vårdnadshavare

(i förekommande fall två personer)

Har föräldrar **gemensam vårdnad** om sitt barn och är en av dem olämplig som vårdnadshavare ska rätten anförtro vårdnaden åt den andra ensam, om inte han eller hon också är olämplig (6 kap. 7 § andra stycket FB). Socialnämndens utredning omfattar då förhållanden som är avgörande för om den andra föräldern är olämplig eller inte. Visar det sig att också den föräldern är olämplig ska vårdnaden i stället anförtros åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 7 § andra stycket FB). Det är då denne eller dessa personers lämplighet som utreds.

Om utredningen gäller en förälders olämplighet som vårdnadshavare och denne **ensam har vårdnaden** om sitt barn ska rätten flytta över vårdnaden till den andra föräldern eller, om det är lämpligare, till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 7 § tredje stycket FB). Har föräldern t.ex. inte visat något intresse för sitt barn kan det för barnet vara en lämpligare lösning att vårdnaden anförtros åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Detsamma gäller om barnet och den andra föräldern endast har haft sporadisk kontakt med varandra och barnet har funnit en trygghet och gemenskap hos någon annan som är beredd att ta på sig ansvaret som vårdnadshavare. Det kan då vara lämpligare att denne anförtros vårdnaden.²⁵

För att utreda den tänkbara vårdnadshavarens lämplighet (förälder eller utomstående) bör också *dennes sociala situation klarläggas, t.ex. familjeförhållande, arbete och fritidsintressen* liksom *dennes inställning till och möjlighet att tillgodose barnets behov av kontakt med för barnet viktiga personer.*

I lämpligheten ligger också *förmågan att ta hand om barn och vilken relation han eller hon har med det barn det gäller.* Det finns inte något formellt hinder mot att utse en person som inte själv avser att ta hand om den faktiska vården av barnet, förutsatt att en sådan lösning är till barnets bästa.²⁶

Enligt 6 kap. 10 a § FB måste den som utses vara lämpad att ge barnet omvårdnad, trygghet och en god fostran. Uppgifter bör därför *hämtas in om dennes förmåga att tillgodose barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran.* Åldern kan också ha betydelse för denna förmåga. Om mor- eller farföräldrar kan vara ett lämpligt alternativ som särskilt förordnade vårdnadshavare har bl.a. att göra med deras och barnets ålder. Se närmare under avsnittet Vem kan utses till vårdnadshavare s. 60.

²⁵ Prop. 1981/82:168 s. 69

²⁶ Se RH 2001:50 under avsnittet om Vem kan utses till vårdnadshavare s. 60

Ett viktigt led i utredningen är också *den föreslagne vårdnadshavarens inställning till att bli vårdnadshavare* för barnet. Om det är frågan om att låta andra än föräldrarna bli vårdnadshavare är det självklart att detta bara är möjligt om de själva är positiva till det. Har den tilltänkte vårdnadshavaren gjort ett skriftligt åtagande bör detta bifogas utredningen.

Om flera personer varit aktuella i utredningen bör skälen anges till vem eller vilka som utifrån barnets bästa bör anförtros att bli vårdnadshavare. Det kan t.ex. gälla valet mellan ett tidigare familjehem och ett släktinghem om barnet känner en stark förankring till och trygghet i båda hemmen. En viktig faktor att då ta hänsyn till i lämplighetsbedömningen är naturligtvis hur de respektive hemmen utifrån barnets behov kan hantera kontakten med barnets föräldrar och släktingar samt andra för barnet viktiga personer. Kommer sådana kontakter att underlättas eller försvåras? Det är viktigt att nämnden alltid utreder förutsättningarna för var och en som har en relation till barnet och som förklarat sig villiga att överta vårdnadsansvaret.²⁷ Så snart nämnden har gjort bedömningen att en person inte längre kvarstår som tänkbar vårdnadshavare kan utredningen beträffande honom eller henne avslutas. Den utredning som bifogas stämningens ansökan till domstolen behöver bara innehålla uppgifter om den eller de två personer som föreslås till vårdnadshavare samt skälen till varför den eller dessa bör anförtros vårdnaden om barnet. Uppgift om att utredningen avslutats beträffande en eller flera personer i ett tidigare skede bör dock, utan att namn behöver nämnas, finnas med. Gäller nämndens förslag att en utomstående person har bedömts lämpligare som vårdnadshavare än en förälder som inte har del i vårdnaden, är det dock viktigt att även motiveringen angående den föräldern finns med i utredningen som lämnas till domstolen.

Uppgifter från referenspersoner och register

I förarbeten och JO-beslut rekommenderas restriktivitet i fråga om att hämta in uppgifter från referenspersoner, se vidare under avsnittet om Handläggningen (s. 73).

Innan utredaren kontaktar en referensperson bör han eller hon noga överväga behovet av kontakten. Uppgifter bör i första hand hämtas in från personer som utifrån en yrkesmässig roll känner barnet. Uppgifter från personer som utifrån en personlig relation känner barnet eller den tänkbare vårdnadshavaren kan ibland vara värdefullt.

²⁷ Jfr JO 2001/02 s. 204

De uppgifter som finns i socialtjänstens register bör beaktas. Uppgifter ur misstanke- och belastningsregistret bör också hämtas in.

Särskild blankett för begäran om registerutdrag finns framtagen och kan beställas hos Rikspolisstyrelsen (www.polisen.se).

3. Överflyttning av vårdnaden till andra än föräldrar som stadigvarande vårdat och fostrat barnet (6 kap. 8 § FB)

Vilka situationer

Har ett barn stadigvarande vårdats och fostrats i ett annat enskilt hem än föräldrahemmet (i regel ett s.k. familjehem) och är det uppenbart att det är bäst för barnet att det rådande förhållandet får bestå och att vårdnaden flyttas över till dem som tagit emot barnet, ska domstolen utse dessa till särskilt förordnade vårdnadshavare för barnet (6 kap. 8 § FB). Det främsta syftet med bestämmelsen är att förhindra att barn som har rotat sig i ett familjehem blir uppryckta från en miljö där de har funnit sig till rätta och känner en större trygghet och känslomässig förankring än i sitt föräldrahem.²⁸ Bestämmelsen innebär att föräldrar kan fråntas vårdnaden även om de inte brustit i omvårdnaden om sitt barn på ett sätt som medför bestående fara för barnet. Bestämmelsen om överflyttning av vårdnaden på denna grund gäller oberoende av med stöd av vilken lag (SoL, LVU eller LSS) barnet har vårdats i ett annat enskilt hem än föräldrahemmet.

Rotat sig

När bestämmelsen infördes uttalades i förarbetena att en förutsättning för en vårdnadsöverflyttning bör vara att barnet har rotat sig i familjehemmet och där funnit en sådan trygghet och gemenskap att barnet uppfattar detta hem som sitt eget. En fördel med att vårdnaden flyttas över i dessa fall sägs vara att barnet kan ges en uppväxt under stabila och trygga förhållanden. Samtidigt får de nya vårdnadshavarna möjlighet att självständigt sköta barnet och ta del i omvårdnaden om barnet på samma sätt som om barnet vore vårdnadshavarnas eget. En överflyttning av vårdnaden kan också innebära en avlastning av ett ansvar som den biologiska föräldern inte förmår bära.²⁹

Frågan har också tagits upp i senare förarbeten där det uttalas att socialnämnden i högre grad än vad som dithills hade förekommit bör aktualisera frågan om vårdnadsöverflyttning i fall där barnet efter en långvarig place-

²⁸ Prop. 1981/82:168 s. 70

²⁹ Prop. 1981/82:168 s. 40

ring har rotat sig i familjehemmet. Detta ansågs särskilt angeläget i de fall där föräldrarna efter många år begär att få hem barnet och det är uppenbart bäst för barnet att få stanna kvar i familjehemmet.³⁰ Trots att målsättningen alltid bör vara att föräldrar och barn ska kunna återförenas, kan man inte bortse från att det förekommer fall där en återförening inom överskådlig tid ter sig orealistisk. När ett litet barn har beretts vård utanför det egna hemmet, vuxit upp och funnit sig väl till rätta i ett familjehem, förekommer det att barnet känner en större trygghet och känslomässig förankring i familjehemmet än i det egna hemmet. De känslomässiga bindningarna mellan barnet och familjehemsföräldrarna kan ha blivit väl så starka som banden mellan barnet och dess biologiska föräldrar. Utskottet delade bedömningen i propositionen om att möjligheterna att få vårdnaden om barn och ungdomar överflyttad till familjehemsföräldrar bör kunna utnyttjas i större utsträckning än vad dittills hade gjorts.³¹

Föräldrars oro för konsekvenserna av en placering

Det har i förarbetena påpekats att det är angeläget att föräldrarna inte ska behöva tveka att låta barnet placeras i ett annat hem av rädsla för att de genom placeringen kanske för gott förlorar sitt barn. I förarbetena till socialtjänstlagen har det betonats att en placering av ett barn i ett familjehem i princip bör inriktas på en återförening av barnet och föräldrarna. Arbetet på en återförening kan emellertid ta tid. Enbart det förhållandet att barnet varaktigt bor hos någon annan än sina föräldrar bör därför inte i sig leda till att vårdnaden om barnet kan tas ifrån föräldrarna.³² Också en rädsla för tvångsadoption, dvs. en adoption mot föräldrarnas vilja, diskuterades när bestämmelsen infördes. Det framhölls då att det givetvis inte bör komma i fråga att flytta över vårdnaden från föräldrar som håller en god kontakt med barnet medan det vistas i ett familjehem. Det påpekades att föräldrarna i dessa fall inte behöver tveka inför tanken på en familjehemsplacering av rädsla för att bli fråntagna vårdnaden och därmed utsättas för en risk att barnet adopteras av familjehemsföräldrarna mot deras vilja.³³

Viktiga faktorer

Vissa faktorer som ansågs nödvändiga att utreda lyftes särskilt fram i propositionen, nämligen vilken anknytning barnet har till familjehemmet och

³⁰ Prop. 1989/90:28 s. 94

³¹ 1989/90:SoU15 s. 49

³² Prop. 1981/82:168 s. 39

³³ Prop. 1981/82:168 s. 40

hur kontakterna mellan barnet och de biologiska föräldrarna har förlöpt. Har föräldrarna inte visat barnet något intresse under den tid det har vistats i familjehemmet eller har kontakterna varit sporadiska eller skett under uppsplitande former, kan en flyttning av vårdnaden bli aktuell.³⁴ Självfallet bör en överflyttning av vårdnaden inte få ske från en förälder som så långt möjligt hållit en god kontakt med barnet under vistelsen i familjehemmet. Inte heller bör en överflyttning få ske om det inte är klarlagt att familjehemsföräldrarna verkligen önskar att få vårdnaden anförtrodd åt sig.³⁵

Stort avseende måste emellertid alltid fästas vid barnets egen inställning (s. 62 och s. 66). Det krävs att barnet har fått en så stark bindning till sitt nya hem att det uppfattar det som sitt eget.³⁶

Domstolsavgöranden

(NJA 1993 s. 666)

I en dom i HD fann domstolen det uppenbart bäst för en fjortonårig pojke att det rådande förhållandet fick bestå och att vårdnaden om honom överflyttades till familjehemsföräldrarna där han hade bott i tretton år. Pojken hade alltså vistats i familjehemmet största delen av sitt liv och rotat sig där. Av utredningen i målet framgick det att han kände en sådan trygghet och gemenskap med familjehemsföräldrarna att han uppfattade deras hem som sitt eget. HD ansåg att pojken hade uppnått en sådan ålder och mognad att hans egen inställning i vårdnadsfrågan borde tillerkännas stor betydelse. Han hade inte själv gett uttryck för någon annan uppfattning än att han ville stanna i familjehemsföräldrarnas hem. HD konstaterade vidare att den bristande kontakten mellan pojken och de biologiska föräldrarna till stor del berott på att föräldrarna tagit få egna initiativ till kontakt och varit ovilliga att resa till familjehemmet.

(Dom 1991-01-17 i Hovrätten för Västra Sverige T 24 /90)

I ett hovrättsmål fann domstolen förutsättningarna i 6 kap. 8 § FB för en överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrarna uppfyllda. Barnet skulle snart fylla 13 år och hade vistats i familjehemmet sedan födelsen. Hovrätten tog vid sin bedömning hänsyn till barnets vilja, den känslomässiga förankringen i familjehemmet och frånvaron av en nära kontakt med den biologiska modern, trots moderns ansträngningar att få träffa barnet. I

³⁴ Prop. 1981/82:168 s. 70

³⁵ LU 1982/83:17 s. 22

³⁶ Prop. 1981/82:168 s. 70

domen betonades det också att möjligheterna till ett normalt umgänge mellan barnet och den biologiska modern borde förbättras genom att barnets tillvaro skulle bli mer stabil och trygg efter en vårdnadsöverflyttning.

(Dom 2003-05-28 i Göta hovrätt T 3937-02)

I ett annat hovrättsmål överflyttades vårdnaden från fadern, som var ensam vårdnadshavare, till familjehemsföräldrarna. Barnet var elva år och hade bott i familjehemmet sedan två års ålder. Hovrätten beaktade läkarutlåtanden som visade att barnet kände en sådan trygghet och gemenskap med familjehemsföräldrarna att han uppfattade deras hem som sitt eget och att det fanns stor risk att han skulle lida allvarlig skada om han tvingades att flytta därifrån. Trots att det förekommit ett regelbundet umgänge – dock i förhållandevis liten omfattning – ansågs en vårdnadsöverflyttning vara det bästa för barnet.

Dessa tre domar gäller bara mycket långvariga familjehemsplaceringar. Det kan emellertid konstateras att alla tre utslagen är från tiden innan den s.k. treårsregeln trädde i kraft (se s. 33). Det bör dock uppmärksammas att i alla fallen har hänsyn tagits till barnets vilja.

En långvarig placering kan förutses

I samband med översynen av LVU i slutet av 80-talet diskuterades frågan om vårdnadsöverflyttning till familjehemsföräldrar. Det påpekades då att i ärenden där man redan från början kan förutse en långvarig placering bör det skapas förutsättningar för att barnet ska kunna växa upp under trygga och stabila förhållanden. Detta torde i vissa lägen lämpligen kunna ske genom att socialnämnden tar initiativ till att vårdnaden om barnet flyttas över till familjehemsföräldrarna.³⁷ Liknande resonemang fördes i förarbeten till ändringar i socialtjänstlagen.³⁸

Om en vårdnadsöverflyttning aktualiseras redan i ett inledande skede av barnets placering kan den knappast genomföras med stöd av 6 kap. 8 § FB, eftersom den bestämmelsen förutsätter att barnet stadigvarande har vårdats och fostrats i familjehemmet. En vårdnadsöverflyttning i detta tidiga skede förutsätter att föräldrarna antingen är varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden (6 kap. 8 a § FB) eller har gjort sig skyldiga till missbruk eller försummelse vid vårdnadens utövande eller i övrigt brister i omsorgen om barnet på ett sätt som medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling (6 kap. 7 § FB).

³⁷ Prop. 1989/90:28 s. 94

³⁸ Prop. 1996/97:124 s. 118 f.

”Treårsregeln”

I senare års förarbeten har det lyfts fram att socialnämnden i högre utsträckning bör aktualisera frågan om vårdnadsöverflyttning i fall där barnet efter en långvarig placering har rotat sig i familjehemmet.³⁹ Socialstyrelsens båda undersökningar (1990–1994 och 1997–1999) visar att möjligheterna att flytta över vårdnaden till familjehemsföräldrar utnyttjas alltför sällan.⁴⁰ I slutet av 90-talet prövades ca 45 vårdnadsöverflyttningar per år enligt 6 kap. 8 § FB, vilket kan jämföras med att ca 2 700 barn vid samma tid var placerade i familjehem sedan minst fem år.⁴¹

En bestämmelse har därför införts i såväl SoL som i LVU som innebär att socialnämnden är skyldig att särskilt överväga om det finns skäl att ansöka om överflyttning av vårdnaden när barnet har varit placerat i samma familjehem under tre år (6 kap. 8 § SoL och 13 § LVU). Om barnet då inte har rotat sig i familjehemmet så att en vårdnadsöverflyttning bedöms vara till barnets bästa anses det angeläget att överväganden regelbundet kommer att göras.⁴² Socialstyrelsen har meddelat allmänna råd om sådana överväganden.⁴³

För vidare information om ”treårsregeln” se avsnittet Särskilda överväganden när barnet har varit placerat i tre år (s. 38).

Talerätt

Det är bara socialnämnden som kan föra talan om en överflyttning av vårdnaden på grund av att barnet har rotat sig i ett annat enskilt hem än föräldrahemmet (6 kap. 8 § FB). Nämnden agerar då som part i domstolen. Befogenhet att besluta i denna fråga kan inte delegeras till enskilda förtroendevalda eller tjänstemän i nämnden (10 kap. 5 § SoL).

Socialnämnden är skyldig att väcka talan i domstol om överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrarna, om den anser att kriterierna i bestämmelsen är uppfyllda (5 kap. 2 § SoF). Talan väcks genom att nämnden lämnar in en stämningsansökan till domstolen.

Utredningen

Av bestämmelsen i 6 kap. 8 § FB framgår att vårdnaden ska överflyttas om barnet stadigvarande har vårdats och fostrats i ett annat enskilt hem än

³⁹ Prop. 1989/90:28 s. 94 och 1989/90:SoU15 s. 49

⁴⁰ Prop. 2002/03:53 s. 85

⁴¹ SOU 2000:77 s. 247

⁴² Prop. 2002/03:53 s. 86 och 2002/03:SoU15 s. 48

⁴³ SOSFS 2006:20

föräldrahemmet och det är uppenbart bäst för barnet att det rådande förhållandet får bestå.

Lagen anger ingen bestämd form utan bara ”i ett annat enskilt hem”, vilket innebär att det kan vara fråga om såväl barn som är placerade med stöd av SoL som LVU, men bestämmelsen täcker också boende i familjehem enligt LSS. Även s.k. privatplacerade barn enligt SoL torde omfattas av bestämmelsen.

I Socialstyrelsens allmänna råd (SOSFS 2006:20) om socialnämndens ansvar vid behov av ny vårdnadshavare ges rekommendationer om vad socialnämndens utredning enligt 11 kap. 1 § SoL inför en bedömning enligt 6 kap. 8 § FB främst bör innehålla. Utredningen bifogas stämningsansökan när nämnden väcker talan i domstolen.

De allmänna råden är markerade med *kursiverad text* nedan.

Familjehemsföräldern

(i förekommande fall familjehemsföräldrar eller förälder/föräldrar i annat enskilt hem)

Av utredningen bör det framgå *hur placeringen i familjehemmet har fungerat*. Vilken *relation familjehemsföräldern har till barnet* bör utvecklas.

Uppgifter bör hämtas in om *familjehemsföräldrarnas förmåga att tillgodose barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran*.

Också *förhållandena i familjehemmet och familjehemsföräldrarnas lämplighet i övrigt som vårdnadshavare bör klarläggas*. Det får förutsättas att uppgifter om familjeförhållanden, arbete och fritidsintressen har hämtats in i samband med utredningen som ledde fram till medgivandet att ta emot det barn det gäller. Dessa förhållanden kan emellertid ha förändrats under placeringen.

Det måste vidare vara klarlagt att den blivande vårdnadshavaren är beredd att *tillgodose barnets behov av kontakt med föräldrar och andra närstående*. Det kan t.ex. gälla syskon eller mor- eller farföräldrar till barnet. Familjehemsföräldrar som blivit vårdnadshavare har samma ansvar enligt föräldrabalken som andra vårdnadshavare att se till att barnets behov av umgänge så långt möjligt tillgodoses både med en förälder som det inte bor tillsammans med och med annan närstående (6 kap. 15 § FB).

Det är viktigt att kunna förutse och beakta de eventuella umgängesproblemen som kan fortgå eller tänkas uppstå efter en vårdnadsöverflyttning. Om barnet är placerat med stöd av LVU finns det inte längre grund för det beslutet när vårdnadsöverflyttningen är genomförd. Socialnämnden beslutar då att omhändertagandet ska upphöra. Fanns det ett beslut om inskränkt umgänge faller även det beslutet när LVU-placeringen upphör. Familjehemsföräldrar-

na måste då vara beredda på att ta över det ansvar för umgänge som följer med vårdnadsansvaret. Ytterst kan det komma att innebära att föräldrarna eller en av dem väcker talan mot de nya vårdnadshavarna om att få ett i domstol fastställt umgänge.

Familjehemsföräldrarnas inställning till en vårdnadsöverflyttning är en annan viktig punkt att belysa i utredningen. Känns det naturligt eller t.o.m. självklart för dem att överta vårdnaden eller känner de en oro i någon del, t.ex. beträffande det framtida umgänget (se ovan)? Det ligger i sakens natur att en vårdnadsöverflyttning inte kan initieras om inte familjehemsföräldern samtycker till det och är positiv till att det görs. Finns det ett skriftligt åtagande bör detta bifogas utredningen.

Föräldrarna

Av utredningen bör *anledningen till att barnet placerats i familjehemmet och hur länge placeringen pågått* framgå. Barnets förhållanden innan det placerades i familjehem bör också beskrivas. Hur *föräldrarnas situation* då var och hur den har utvecklats under tiden barnet varit placerat. I denna ingår familjeförhållanden, arbete och försörjning m.m. Uppgifter om föräldrarnas förhållanden kan till viss del hämtas från de överväganden eller omprövningar – enligt SoL respektive LVU – som gjorts under placeringen angående behovet av fortsatt vård. Vid denna genomgång kan det visa sig att föräldrarna brister i omsorgen om barnet på ett sådant sätt att deras lämplighet som vårdnadshavare också av det skälet kan ifrågasättas. Utredningen kommer i så fall att också omfatta detta lagrum och skälen för detta (se vidare s. 23).

En redovisning av *varför socialnämnden inte arbetar för att flytta hem barnet* bör också finnas med. Bedöms det som utsiktslöst att flytta hem barnet? Det är dock viktigt att komma ihåg att för en överflyttning av vårdnaden enligt denna bestämmelse uppställs inte något krav på att föräldrarna måste vara olämpliga eller försumma sitt vårdnadsansvar.

Relationen till barnet och eventuella syskon i föräldrahemmet är en annan viktig del att ta med i utredningen. Hur har *umgänget med barnet* fungerat? Har det förändrats under tiden barnet varit placerat i familjehemmet och vad beror det i så fall på? Har föräldrarna inte visat barnet något intresse under den tid det har vistats i familjehemmet eller har kontakterna varit sporadiska eller skett under uppslitande former? Vilken *inställning har föräldrarna till umgänget* om vårdnaden överflyttas till familjehemsföräldrarna?

Föräldrarnas inställning till en överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrarna bör alltid redovisas och ett eventuellt skriftligt samtycke bör bifogas utredningen.

Barnet

Inför bedömningen av om en vårdnadsöverflyttning ska initieras bör det vara klarlagt att barnet har en sådan *anknytning till familjehemmet* att det uppfattar detta hem som sitt eget. Vid denna bedömning är det viktigt att komma ihåg att bestämmelsens främsta syfte är att förhindra att ett barn som har rotat sig i ett familjehem blir uppryckt från en miljö där det har funnit sig till rätta och känner en större trygghet och känslomässig förankring än i det tidigare hemmet. Det är därför viktigt att också utreda hur barnet uppfattar familjehemmet och sin relation till familjehemsföräldern.

Barnets anknytning till och relation med föräldrarna är bör också beskrivas. I utredningen bör det emellertid också ingå ett avsnitt om hur barnets förhållande till andra för barnet viktiga personer fungerar. Hur ser *barnets situation* ut i skolan och på fritiden och hur uppfattar barnet den? Vilken kontakt har barnet med kamrater, eventuella syskon och andra för barnet viktiga personer? Vilken anknytning barnet har till annat än familjehemmet i sin miljö, t.ex. skolan, kamraterna och de yttre omgivningarna, har i en hovrättsdom också tillmätts betydelse.⁴⁴

Barnets egen inställning till en eventuell överflyttning av vårdnaden kan med stigande ålder ha en avgörande betydelse. I föräldrabalken sägs nämligen att vid avgörande av vårdnadsfrågan ska hänsyn tas till barnets vilja med beaktande av barnets ålder och mognad (6 kap. 2 b § FB). Om barnet har en uppfattning i vårdnadsfrågan bör den redovisas, liksom hur man kommit fram till den, antingen det rör sig om ett barn som har en sådan ålder och mognad att det har en klart uttalad vilja eller det gäller ett litet barn som på annat sätt kan ha gett uttryck för tankar och funderingar som kan ha relevans i bedömningen. Barnets rätt att komma till tals utvecklas närmare på sidan 66.

Barnets behov av umgänge med föräldrarna efter en vårdnadsöverflyttning bör alltid redovisas. Av utredningen bör det också framgå om barnet har en *egen uppfattning* om ett framtida umgänge med föräldrarna. Även uppgifter om *barnets behov och inställning till umgänge med andra närstående* bör finnas med i utredningen.

Att *barnets bästa* ska vara avgörande vid alla vårdnadsavgöranden finns stadgat i föräldrabalken (6 kap. 2 a § FB). Enligt 6 kap. 8 § FB ska det vara uppenbart bäst för barnet att det rådande förhållandet får bestå, dvs. att barnet får stanna kvar i det hem där det stadigvarande har vårdats och fostrats.

⁴⁴ Hovrätten för Västra Sverige 1991-01-17, T 24/90

Uppgifter från referenspersoner och register

I förarbeten och JO-beslut rekommenderas restriktivitet i fråga om att hämta in uppgifter från referenspersoner, se vidare under avsnittet om Handläggningen (s. 73).

Innan utredaren kontaktar en referensperson bör han eller hon noga överväga behovet av kontakten. Uppgifter bör i första hand hämtas in från personer som utifrån en yrkesmässig roll känner barnet. Uppgifter från personer som utifrån en personlig relation känner barnet eller den tänkbare vårdnadshavaren kan ibland vara värdefullt.

De uppgifter som finns i socialtjänstens register bör beaktas. Uppgifter ur misstanke- och belastningsregistret bör också hämtas in.

Särskild blankett för begäran om registerutdrag finns framtagen och kan beställas hos Rikspolisstyrelsen (www.polisen.se).

4. Särskilda överväganden när barnet har varit placerat i tre år

Sedan 2003 finns en bestämmelse införd i både SoL (6 kap. 8 § andra stycket) och LVU (13 § fjärde stycket) med innebörden att när ett barn varit placerat i samma familjehem i tre år ska socialnämnden särskilt överväga om det finns skäl att ansöka om överflyttning av vårdnaden enligt 6 kap. 8 § FB. Tiden räknas från det att placeringen verkställdes. Denna bestämmelse tar sikte enbart på familjehemsplaceringar med stöd av SoL eller LVU och omfattar alltså inte s.k. privatplaceringar enligt SoL eller boende i familjehem enligt LSS.

Bakgrunden till denna ”treårsregel” är att regeringen anser att Socialstyrelsens undersökningar (1994 och 2000) visar att överflyttning av vårdnaden görs alltför sällan. Det förefaller som om överflyttning av vårdnaden inte initieras i de fall där huvudsyftet är barnets behov av trygghet i ett längre tidsperspektiv. Socialtjänsten tvekar i hög utsträckning inför överflyttning av vårdnaden och det anses oklart om det är med barnets eller föräldrarnas bästa för ögonen. Skälen som redovisats till varför ansökningar om överflyttning av vårdnaden förekommer i så liten utsträckning är bl.a. rädsla för att kontakten mellan barnet och föräldrarna ska upphöra helt och att man inte vill döma ut föräldern som vårdnadshavare. Dessa skäl är dock enligt regeringens uppfattning inte tillräckligt starka ur ett barnperspektiv.⁴⁵

Socialstyrelsen har nyligen (oktober 2006) redovisat ett regeringsuppdrag (Dnr 60-8733/2004) som avsåg en uppföljning av socialnämndens skyldighet att särskilt överväga om det finns skäl att ansöka om överflyttning av vårdnaden när ett barn varit placerat i ett familjehem i tre år. Uppföljningen visar att år 2005 var antalet vårdnadsöverflyttningar enligt 6 kap. 8 § FB 125 st, en dubbling av antalet fall sedan lagregeln om särskilda överväganden trädde i kraft. Detta antal kan jämföras med att det vid 2005 års början fanns i det närmaste 3 800 barn som var placerade i familjehem sedan minst tre år tillbaka. Studien visar också att familjehemsföräldrarna tvekar att ta över vårdnaden främst på grund av att de då skulle mista stödet hos socialtjänsten i placeringskommunen, samtidigt som det upplevs som oklart vilket stöd de kan få av vistelsekommunen. Ett annat viktigt skäl till att familjehemsföräldrar tvekar är en rädsla att störa relationen till föräldrarna.

⁴⁵ Prop. 2002/03:53 s. 85 f.

Socialnämnden bör⁴⁶ i samband med att ett barn placeras i ett familjehem – oberoende av om det görs med stöd av SoL eller LVU – informera både föräldrarna och familjehemsföräldrarna om den skyldighet nämnden har att efter tre år och därefter regelbundet överväga om det finns skäl för en vårdnadsöverflyttning enligt 6 kap. 8 § FB.

Överväganden och omprövningar av vården

Vårdas ett barn med stöd av socialtjänstlagen i ett annat hem än det egna, ska socialnämnden minst en gång var sjätte månad överväga om vården fortfarande behövs (6 kap. 8 § första stycket SoL). På motsvarande sätt ska socialnämnden för barn som beretts vård med stöd av 2 § LVU minst en gång var sjätte månad överväga om vård enligt den lagen fortfarande behövs (13 § andra stycket LVU). Det är den tjänsteman vid förvaltningen, som har ansvaret att följa upp vården, som minst en gång i halvåret anmäler till nämnden hur vården har bedrivits och hur barnets och föräldrarnas förhållanden utvecklar sig. Avsikten med anmälan till socialnämnden är inte att den alltid ska leda fram till ett formellt beslutsförfarande. Det är först när nämnden finner anledning att ifrågasätta behovet av fortsatt vård som en prövning i nämnd ska ske. Finner däremot nämnden vid sina överväganden att anmälan om vården inte ger anledning till någon åtgärd av nämnden, kan nämnden lägga anmälan till handlingarna utan beslut i saken. Dessa överväganden omfattas av bestämmelsen i 10 kap. 4 § SoL om begränsning av rätten att delegera och kan alltså bara delegeras till förtroendevalda i utskott eller dylikt.⁴⁷

För unga som bereds vård med stöd av 3 § LVU gäller att nämnden inom sex månader från verkställighet av beslutet och därefter senast var sjätte månad ska pröva om vården ska upphöra (13 § tredje stycket LVU). En sådan prövning ska alltid redovisas i ett beslut i nämnden eller efter delegation av andra förtroendevalda (10 kap. 4 § SoL). Förvaltningslagens regler om bl.a. kommunisering blir då tillämpliga. Ett sådant beslut går att överklaga (41 § LVU).

Regelbundna överväganden om vårdnaden bör överflyttas

Socialnämnden ska överväga om det finns skäl att ansöka om överflyttning av vårdnaden enligt 6 kap. 8 § FB när ett barn varit placerat i samma familjehem i tre år (6 kap. 8 § SoL och 13 § LVU). Att ett övervägande görs när

⁴⁶ SOSFS 2006:20

⁴⁷ Prop. 1989/90:28 s. 75, 114 och 130

barnet varit placerat i tre år i samma hem ansågs i förarbetena rimligt mot bakgrund av att de flesta barn som blir kvar länge i vården placerats i åldern noll till tre år. Tre år är då en lång tid satt i relation till barnets ålder och mognad. Det uttalades i propositionen att det inte kan uteslutas att det kan behövas längre tid i familjehemmet för att barnet ska ha rotat sig så att det kan anses vara till barnets bästa att vårdnaden överflyttas till familjehemmet.⁴⁸ Vid utskottsbehandlingen betonades det också att bestämmelsen inte hindrar att socialnämnden ansöker om överflyttning av vårdnaden efter en kortare period än tre år. Det ansågs emellertid angeläget att socialtjänsten överväger frågan regelbundet och då beaktar hur barnets umgänge med föräldrarna har fungerat.⁴⁹ Om det genom praktiska hinder, t.ex. en fängelsevistelse, uppstår en situation som innebär långa familjehemsvistelser utan att grundanknytningen till föräldern bryts bör sådana omständigheter beaktas. Dock betonas det särskilt i propositionen att det är det enskilda barnets bästa som ska vara avgörande vid dessa ställningstaganden.⁵⁰

Mot bakgrund av dessa uttalanden i förarbetena anser Socialstyrelsen det lämpligt att regelbundna överväganden om vårdnadsöverflyttning görs vid samma tillfällen som överväganden och omprövningar av vården ska göras. Socialstyrelsen har därför i allmänna råd uttalat att om socialnämnden vid ett första övervägande enligt ”treårsregeln” (6 kap. 8 § SoL eller 13 § LVU) kommer fram till att det inte finns skäl att påbörja en utredning om överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrarna enligt 6 kap. 8 § FB, bör⁵¹ förnyade överväganden göras varje gång

- en prövning görs om vården med stöd av 3 § LVU ska upphöra, och
- ett övervägande görs om vården enligt socialtjänstlagen eller med stöd av 2 § LVU fortfarande behövs.

Detta får till följd att om ett första övervägande enligt ”treårsregeln” inte lett fram till att en utredning om vårdnadsöverflyttning påbörjats, bör ett sådant övervägande göras på nytt var sjätte månad oberoende av om barnet vårdas med stöd av socialtjänstlagen eller LVU.

Överväganden om vårdnadsöverflyttningar enligt 6 kap. 8 § SoL och 13 § LVU kan enligt socialtjänstlagen endast delegeras till förtroendevalda (10 kap. 4 § SoL). Det ankommer på ansvarig tjänsteman vid förvaltningen att ta upp frågan i nämnden genom en anmälan. Om nämnden i sitt överväg-

⁴⁸ Prop. 2002/03:53 s. 86

⁴⁹ 2002/03:SoU15 s. 49

⁵⁰ Prop. 2002/03:53 s. 86

⁵¹ SOSFS 2006:20

ande kommer fram till att det inte finns en sådan anknytning till familjehemmet att det är till barnets bästa med en vårdnadsöverflyttning blir något formellt beslut i nämnden inte aktuellt. Då blir reglerna i förvaltningslagen om bl.a. kommunikering och underrättelse om beslut därför inte heller tillämpliga. Det finns däremot inget som hindrar att man informerar de berörda (barnet, med hänsyn till ålder och mognad, föräldrarna och familjehemsföräldrarna).

De skäl som vägs för och emot, inklusive hur barnets umgänge med föräldrarna har fungerat samt de övriga motiveringar som ligger till grund för socialnämndens ställningstagande, bör⁵² dock utförligt dokumenteras.

Finner nämnden vid sina överväganden att det finns anledning att begära vårdnadsöverflyttning till familjehemsföräldrarna får socialförvaltningen i uppdrag att göra en utredning enligt 11 kap. 1 § SoL som sedan kan ligga till grund för nämndens talan enligt 6 kap. 8 § FB i domstolen.

Det är också möjligt att, utan samband med överväganden i nämnden, på tjänstemannanivå påbörja en utredning om överflyttning av vårdnaden om man finner anledning till detta.

Beslutet att – sedan utredning genomförts – väcka talan hos domstol om överflyttning av vårdnaden enligt 6 kap. 8 § FB måste fattas av socialnämnden. Talan väcks hos domstolen genom att nämnden lämnar in en stämningsansökan. Till denna bifogas nämndens utredning.

Enligt 10 kap. 5 § SoL får beslutet att väcka talan över huvud taget inte delegeras av socialnämnden, varken till förtroendevalda eller till tjänsteman. Förvaltningslagens bestämmelser om bl.a. parts rätt till insyn och kommunikation måste iaktas. Detta följer av 11 kap. 8 § andra stycket SoL där det framgår att vissa bestämmelser i förvaltningslagen också är tillämpliga hos nämnden när det är fråga om en ansökan eller ett yttrande till en annan myndighet i ett mål eller ärende som rör myndighetsutövning mot enskild hos denna myndighet.

⁵² SOSFS 2006:20

5. Överflyttning av vårdnaden på grund av varaktigt förhinder att utöva vårdnaden (6 kap. 8 a § FB)

Att barnets föräldrar, eller en av dem, är varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden är en självständig grund för ändring i vårdnaden (6 kap. 8 a § FB).

Vilka situationer

Den 1 juli 2005 infördes en regel i föräldrabalken som innebär att vårdnaden kan fråntas föräldrar som är varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden (6 kap. 8 a § FB). Bestämmelsen har tillkommit eftersom det i regel är svårt att lokalisera föräldrarna till barn som av flyktingsskäl eller andra skäl kommit ensamma till Sverige och fått uppehållstillstånd. Dessa föräldrar är dessutom av naturliga skäl i regel förhindrade att praktiskt utöva vårdnaden. Regeln gäller emellertid generellt i situationer när föräldrar är varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden.

Med att en förälder är varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden menas att han eller hon under överskådlig tid inte kommer att kunna fatta beslut i frågor som rör barnet. Hindret kan bestå i att föräldern på grund av att han eller hon är skild från barnet inte kan se till att barnet tas om hand eller ens ta ställning till vilka åtgärder som kan vara behövliga för att tillgodose barnets behov. Hindret kan också vara kopplat till att föräldern försvunnit, t.ex. i samband med en naturkatastrof eller olyckshändelse av något slag. Vidare kan hindret vara av medicinsk art och bestå i att föräldern på grund av t.ex. långvarig medvetlöshet eller allvarlig psykisk sjukdom är förhindrad att sörja för sitt barn. Den omständigheten att ett barn har placerats i familjehem på grund av någon omständighet som har att göra med föräldern är inte tillräckligt för att föräldern ska anses förhindrad att utöva vårdnaden. För att så ska vara fallet krävs att hindret är allvarligt och att någon förbättring inte kan påräknas inom överskådlig tid. Det är alltså bara mer kvalificerade fall av praktisk oförmågenhet att sörja för barnets behov som avses med begreppet varaktigt hinder. Bestämmelsen kan också bli tillämplig när ensamkommande barn beviljats uppehållstillstånd här i landet.⁵³

⁵³ Prop. 2004/05:136 s. 42, 52 och 54

Vid gemensam vårdnad

Om föräldrarna har gemensam vårdnad om barnet och båda föräldrarna är varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden, ska vårdnaden flyttas över till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Gäller hindret en av föräldrarna ska rätten anförtro vårdnaden åt den andra föräldern ensam (6 kap. 8 a § första stycket FB). Vid gemensam vårdnad har visserligen den förälder som inte är förhindrad att delta i vårdnadens utövande viss möjlighet att ensam fatta beslut i frågor som rör vårdnaden. Är en av vårdnadshavarna till följd av frånvaro, sjukdom eller annan orsak förhindrad att ta del i sådana beslut rörande vårdnaden som inte utan olägenhet kan skjutas upp, bestämmer nämligen den andra ensam. Denne får dock inte ensam fatta beslut av ingripande betydelse för barnets framtid, om inte barnets bästa uppenbarligen kräver det (6 kap. 13 § FB). Enligt förarbetena är detta emellertid en långt ifrån heltäckande behörighet och därför en i längden opraktisk ordning i händelse av mera varaktigt hinder för en av föräldrarna.⁵⁴

Det är säkert många gånger den förälder som inte är förhindrad att ta sitt vårdnadsansvar som tar upp frågan om den andra förälderns förhinder antingen hos socialnämnden eller genom att direkt väcka talan i domstol. Som regel får socialnämnden kännedom om ärendet först om båda vårdnadshavarna är förhindrade att ta sitt ansvar eller om en förälder som är ensam vårdnadshavare inte kan utöva vårdnaden.

Om en förälder är ensam vårdnadshavare

Står barnet under endast en förälders vårdnad och denne är varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden, ska rätten flytta över vårdnaden till den andra föräldern eller, om det är lämpligare till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 8 a § andra stycket FB). Om den förälder som är varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden är ensam vårdnadshavare är det alltså inte självklart att vårdnaden ska överflyttas till den andra föräldern. Den andra föräldern får då vårdnaden överflyttad på sig bara om det inte är lämpligare att den överflyttas till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Barnets bästa ska enligt 6 kap. 2 a § FB vara avgörande vid bedömningen.

Ensamkommande barn

När ett ensamkommande barn beviljats uppehållstillstånd i Sverige ska en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare utses för barnet, om inte särskilda skäl talar emot det (10 § Lgeb). Den gode mannen som förordnades

⁵⁴ Prop. 2004/05:136 s. 42

när barnet kom till Sverige bör alltså ersättas av en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare när barnet har fått uppehållstillstånd, se vidare under avsnittet God man för ensamstående barn (s. 118). Socialnämnden har en skyldighet att väcka talan om eller anmäla behov av en särskilt förordnad vårdnadshavare så snart barnet har fått uppehållstillstånd (10 § Lgeb). De grunder som främst lär kunna komma i fråga för ett sådant förordnande är att barnets föräldrar är döda (6 kap. 9 § FB) eller varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden om barnet (6 kap. 8 a § FB). För att en särskilt förordnad vårdnadshavare ska kunna utses för barnet enligt 6 kap. 9 § FB måste båda föräldrarna vara döda. Om endast en av föräldrarna är avliden och den andra vistas på okänd ort, kan det i stället bli aktuellt att utse en vårdnadshavare enligt grunden varaktigt förhinder att utöva vårdnaden.⁵⁵

Socialnämnden ska agera för att barnet ska få en vårdnadshavare om inte särskilda skäl talar emot det. Ett sådant skäl kan vara att barnet inom viss kortare tid fyller 18 år. Det kan då vara lämpligast att den gode mannen kvarstår i sitt uppdrag tills barnet blir myndigt.⁵⁶

Vem kan utses

Föräldrabalkens regler är tillämpliga i fråga om vem som kan utses för uppdraget som särskilt förordnad vårdnadshavare. Den som utses ska vara lämpad att ge barnet omvårdnad, trygghet och en god fostran (6 kap. 10 a § FB). Formuleringen knyter an till vad barn har rätt till enligt den grundläggande bestämmelsen (6 kap. 1 § FB). Vid valet av vårdnadshavare får hänsyn tas till bl.a. barnets ålder och utveckling samt den personliga anknytningen till den tilltänkta vårdnadshavaren. Något försteg för exempelvis släktingar till barnet finns inte angivet. Många gånger framstår det säkerligen som naturligt att vårdnadshavaren är en person som utöver en personlig kontakt även har en släktration till barnet. Även något äldre personer, t.ex. mor- eller farföräldrar, kan komma i fråga som vårdnadshavare.⁵⁷ Det är viktigt att den som föreslås har kunskap om vad det innebär att vara vårdnadshavare och är lämplig för uppdraget.

Det är inte alltid nödvändigt att barnet bor tillsammans med den föreslagna vårdnadshavaren. I en dom i hovrätten bifölls en socialnämnds yrkande om överflyttning av vårdnaden till en särskilt förordnad vårdnadshavare enligt 6 kap. 7 § FB trots att barnen inte skulle bo tillsammans med denne utan tillsammans med mormodern.⁵⁸

⁵⁵ Prop. 2004/05:136 s. 42

⁵⁶ Prop. 2004/05:136 s. 52 f.

⁵⁷ Prop. 1993/94:251 s. 185

⁵⁸ RH 2001:50, se mer om detta domstolsavgörande på s.21 f. och s. 60

Förmynderskapet

Den som har utsetts att vara särskilt förordnad vårdnadshavare för ett barn är också dess förmyndare (10 kap. 3 § FB). Det är dock inte självklart att ansvaret som särskilt förordnad vårdnadshavare och förmyndare alltid ska följas åt. Det finns nämligen, om särskilda skäl föreligger, en möjlighet för rätten att enligt 10 kap. 3 § andra stycket FB förordna annan eller andra till förmyndare vid sidan om en särskilt förordnad vårdnadshavare. Sådana särskilda skäl kan finnas om t.ex. den underårigas förmögenhetsförhållanden är komplicerade och vårdnadshavaren eller vårdnadshavarna saknar erfarenhet av eller förutsättningar för att förvalta en förmögenhet av sådan beskaffenhet. Man bör dock även beakta möjligheten att enligt 10 kap. 8 § FB förordna medförmyndare till stöd och hjälp åt den särskilt förordnade vårdnadshavaren. Det kan vara en lämplig lösning att i stället för att skilja på vårdnaden och förmynderskapet låta den särskilt förordnade vårdnadshavaren få stöd och hjälp av en medförmyndare.⁵⁹

Svensk lag ska tillämpas i förmynderskapsfrågan när en särskilt förordnad vårdnadshavare har utsetts för ett ensamkommande barn (4 kap. 3 § lagen [1904:26 s. 1] om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap). Detta innebär att den särskilt förordnade vårdnadshavaren för ett ensamkommande barn företräder barnet även i frågor som rör förmynderskapet.

Det varaktiga hindret upphör

Om det varaktiga hindret upphör, som föranlett att en särskilt förordnad vårdnadshavare utsetts, kommer föräldern att finna att han eller hon enligt svensk lag inte längre är vårdnadshavare för sitt barn. Situationen kan t.ex. vara den att föräldern vaknar upp ur en långvarig medvetslöshet eller att föräldern och barnet återförenas i Sverige. För att återfå vårdnaden måste föräldern då väcka talan enligt 6 kap. 10 § FB.⁶⁰ Barnets bästa enligt 6 kap. 2 a § FB är avgörande för beslutet om föräldern ska återfå vårdnaden.

Talerätt

Socialnämnden har talerätt i frågor om ändring i vårdnaden när en eller båda föräldrarna är varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden (6 kap. 8 a § tredje stycket FB). Socialnämnden har partställning i domstolen. Socialnämnden

⁵⁹ Prop. 1993/94:251 s. 192

⁶⁰ Prop. 2004/05:136 s. 42

kan inte delegera sin beslutanderätt när det gäller att väcka talan i dessa fall (10 kap. 5 § SoL). Talan väcks genom att nämnden lämnar in en stämningsansökan till domstolen.

Frågan kan också prövas självmant av domstolen i mål om äktenskapskillnad mellan föräldrarna och i mål enligt 6 kap. 5 § FB när en av föräldrarna vill få en ändring i vårdnaden (6 kap. 8 a § tredje stycket FB).

När ett ensamkommande barn har beviljats uppehållstillstånd ska överförmyndaren göra socialnämnden uppmärksam på att det finns förutsättningar för att utse särskilt förordnad vårdnadshavare. Socialnämnden kan väcka talan eller anmäla behov av en särskilt förordnad vårdnadshavare både efter en underrättelse från överförmyndaren och utan en sådan anmälan om nämnden har fått informationen på andra vägar. Med uppehållstillstånd avses här alla i utlänningslagen förekommande former av uppehållstillstånd. Vad som i första hand torde komma i fråga för ett ensamkommande barn är permanent uppehållstillstånd. Emellertid kan också olika former av tidsbegränsade uppehållstillstånd tänkas.⁶¹

Det ankommer på domstolen att vid behov se till att god man förordnas för en part i processen, t.ex. om parten vistas på okänd ort (11 kap. 3 a § och 20 kap. 2 § FB).

Utredningen

Om en förälder som är vårdnadshavare är varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden ska vårdnaden överflyttas till den andra föräldern eller till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 8 a § FB).

I Socialstyrelsens allmänna råd (SOSFS 2006:20) ges rekommendationer om vad socialnämndens utredning inför en bedömning av 6 kap. 8 a § FB främst bör innehålla. Nedanstående *text* som är *kursiverad* ingår i dessa allmänna råd. När stämningsansökan lämnas in till domstolen bifogas nämndens utredning.

Föräldern

(i förekommande fall föräldrarna)

Innan talan väcks bör socialnämnden utreda vad föräldrarnas *varaktiga förhinder beror på* och *för hur lång tid det förväntas bestå*. Har socialnämnden kännedom om det varaktiga förhindret är tidsbegränsat eller inte, t.ex. genom ett läkarutlåtande? Är det osäkert om det varaktiga förhindret över huvud taget kommer att upphöra? Gäller ärendet ett ensamkommande barn

⁶¹ Prop. 2004/05:136 s. 52

kan vissa uppgifter eventuellt hämtas in från Migrationsverket.

Hur *föräldrarnas situation i övrigt* ser ut bör, om det är möjligt, också redovisas. Vid en sådan genomgång kan det visa sig att föräldrarnas lämplighet som vårdnadshavare kan ifrågasättas också på grund av brister i omsorgen som medför bestående fara för barnet (6 kap. 7 § FB). Lagrum och skälen för detta bör i så fall tas med i utredningen som ges in till domstolen. Det kan t.ex. gälla en förälder som pga. psykisk sjukdom behöver vård under en längre tid. Samtidigt kan sjukdomen innebära sådana brister i omsorgen om barnet som medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling.

Inställningen hos en förälder som inte har del i vårdnaden bör redovisas i utredningen. En eventuell skriftlig viljeförklaring från den föräldern om vem vårdnaden föreslås övergå till bör alltid bifogas utredningen till rätten. *Inställningen hos den förälder som har vårdnaden* bör också redovisas om det är möjligt. Har den föräldern t.ex. tidigare gett till känna vem han eller hon önskar till vårdnadshavare efter sin död torde denna uppgift kunna vägas in i utredningen (jfr. 6 kap. 10 a § fjärde stycket FB).

Tänkbar vårdnadshavare

(i förekommande fall två personer)

Enligt 6 kap. 10 a § FB ska den som utses till särskilt förordnad vårdnadshavare vara lämpad att ge barnet omvårdnad, trygghet och en god fostran. Uppgifter bör därför hämtas in om *dennes förmåga att tillgodose barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran*.

För att utreda den tänkbare vårdnadshavarens lämplighet bör också dennes *sociala situation, t.ex. familjeförhållanden, arbete och fritidsintressen* klarläggas liksom vilken inställning till och vilka *möjligheter som finns att tillgodose barnets behov av kontakt med för barnet viktiga personer*. Skulle en vårdnadsöverflyttning medföra att sådana kontakter underlättas eller försvåras?

I lämpligheten ligger också *förmågan att ta hand om barn* och *vilken relation hon eller han har* med det barn det gäller. Gäller det ett ensamkommande barn bör språkfrågan och *hur den tilltänkte vårdnadshavaren och barnet kan kommunicera med varandra* finnas med i utredningen. Det är också viktigt att belysa hur vårdnadshavaren ska *kommunicera med myndigheter*, t.ex. skolan.

Det finns inte något formellt hinder mot att utse en person som inte själv avser att ta hand om den faktiska vården av barnet, förutsatt att en sådan lösning är till barnets bästa.⁶²

Har föräldrar **gemensam vårdnad** om sitt barn och är en av dem varak-

⁶² Se RH 2001:50 under avsnittet om Vem kan utses till vårdnadshavare s. 60

tigt förhindrad att utöva vårdnaden, ska rätten anförtro vårdnaden åt den andra föräldern ensam (6 kap. 8 a § första stycket FB). Självklart måste nämnden vara förvissad om att inte den andra föräldern genom missbruk vid utövandet av vårdnaden eller på annat sätt brister i omsorgen så att 6 kap. 7 § FB blir tillämplig. Om föräldrarna har gemensam vårdnad och båda är varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden, ska rätten flytta över vårdnaden till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Det är då den eller dessa personers lämplighet som utreds.

Om en av föräldrarna är **ensam vårdnadshavare** för barnet och denne är varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden, ska rätten flytta över vårdnaden till den andra föräldern eller, om det är lämpligare, till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 8 a § andra stycket FB). I denna situation är det alltså inte självklart att vårdnaden överflyttas till den andra föräldern. Den andra föräldern får då vårdnaden överflyttad på sig bara om det inte är lämpligare att den överflyttas till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Samma konstruktion i lagtexten finns för den situationen när en förälder är olämplig som vårdnadshavare och ensam har vårdnaden om barnet. Förarbetena till den bestämmelsen (6 kap. 7 § FB) i den delen bör därför kunna tjäna till vägledning också när en ensam vårdnadshavare är varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden om sitt barn. Har den andra föräldern inte visat något intresse för sitt barn kan det därför vara en lämpligare lösning att vårdnaden anförtros åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Det samma gäller om barnet och den andra föräldern endast har haft sporadisk kontakt med varandra och barnet har funnit en trygghet och gemenskap hos någon annan som är beredd att ta på sig ansvaret som vårdnadshavare. Det kan då vara lämpligare att denne anförtros vårdnaden.⁶³ Barnets bästa ska vara avgörande för ställningstagandet (6 kap. 2 a § FB).

Den *föreslagna vårdnadshavarens inställning* till att bli vårdnadshavare för barnet bör alltid finnas med i utredningen. Om det är frågan om att låta andra än föräldrarna bli vårdnadshavare är det självklart att detta bara är möjligt om de själva går med på det. Ett eventuellt skriftligt åtagande bör bifogas utredningen.

*Om flera personer varit aktuella i utredningen bör skälen anges till vem eller vilka som utifrån barnets bästa bör anförtros att bli vårdnadshavare.*⁶⁴ Det är viktigt att nämnden alltid utreder förutsättningarna för var och en av de närstående som förklarar sig villig att överta vårdnadsansvaret. Så snart nämnden har gjort bedömningen att en person inte längre kvarstår

⁶³ Jfr prop. 1981/82:168 s. 69

⁶⁴ Jfr JO 2001/02 s. 204, se även prop. 1993/94:251 s. 185

som tänkbar vårdnadshavare kan utredningen beträffande honom eller henne avslutas. Den utredning som tillsammans med stämningsansökan lämnas till domstolen behöver bara innehålla uppgifter om den eller de två personer som föreslås till vårdnadshavare samt skälen till varför den eller dessa bör anförtros vårdnaden om barnet. Uppgift om att utredningen beträffande en eller flera personer i ett tidigare skede avslutats bör dock finnas med utan att namn behöver nämnas. Gäller nämndens förslag att utomstående vårdnadshavare har bedömts lämpligare än en förälder som inte har del i vårdnaden är det dock viktigt att även motiveringarna angående den föräldern finns med i utredningen som lämnas till domstolen.

Barnet

Barnets situation i förskolan/skolan och på fritiden bör alltid belysas i utredningen. Hur ser kontakten ut med kamrater och eventuella syskon?

Barnets inställning i vårdnadsfrågan bör redovisas, antingen det rör sig om ett barn som har en sådan ålder och mognad att det har en klart uttalad vilja eller om det gäller ett litet barn som på annat sätt kan ge uttryck för tankar eller funderingar som kan ha relevans i bedömningen.⁶⁵ Barnets rätt att komma till tals beskrivs på sidan 66.

Hur *barnets relation till den tänkbare vårdnadshavaren* ser ut och hur barnet uppfattar den bör beskrivas i utredningen.

Också *hur barnets behov av och inställning till umgänge med närstående och i förekommande fall förälder* bör utvecklas. Det är viktigt att också ta med umgängesfrågan i förhållande till den förälder som inte är vårdnadshavare i de situationer det är lämpligare att någon annan person får överta vårdnadsansvaret.

Barnets bästa ska vara avgörande för alla beslut om vårdnad (6 kap. 2 a § FB). *Hur barnets bästa tillgodoses på kort och på lång sikt* bör därför utredas (se närmare under avsnittet Barnets intressen, s. 64).

Uppgifter från referenspersoner och register

I förarbeten och JO-beslut rekommenderas restriktivitet i fråga om att hämta in uppgifter från referenspersoner, se vidare under avsnittet om Handläggningen (s. 73).

Innan utredaren kontaktar en referensperson bör han eller hon noga överväga behovet av kontakten. Uppgifter bör i första hand hämtas in från personer som utifrån en yrkesmässig roll känner barnet. Upp-

⁶⁵ Se t.ex. RH 1983:54

gifter från personer som utifrån en personlig relation känner barnet eller den tänkbare vårdnadshavaren kan ibland vara värdefullt.

De uppgifter som finns i socialtjänstens register bör beaktas. Uppgifter ur misstanke- och belastningsregistret bör också hämtas in.

Särskild blankett för begäran om registerutdrag finns framtagen och kan beställas hos Rikspolisstyrelsen (www.polisen.se).

Återflyttning av vårdnaden till föräldrarna

Även om det varaktiga hindret upphör, som föranlett att en särskilt förordnad vårdnadshavare utsetts, kommer det nya vårdnadsförhållandet att bestå. Om t.ex. en förälder återförenas med sitt ensamkommande barn i Sverige eller om en förälder vaknar upp ur en lång medvetlöshet måste föräldern därför väcka talan enligt 6 kap. 10 § FB för att återfå vårdnaden (se s. 109).

6. Ändring i vårdnaden på grund av att en eller båda föräldrarna dör (6 kap. 9 § FB)

Vid gemensam vårdnad

Om föräldrarna har gemensam vårdnad och en av dem dör, blir den andra föräldern automatiskt ensam vårdnadshavare. Den efterlevande föräldern kvarstår då som vårdnadshavare utan att domstolen behöver fatta något beslut om detta. Om båda föräldrarna dör, ska rätten på anmälan av socialnämnden eller när förhållandet annars blir känt anförtro vårdnaden åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 9 § första stycket FB).

Om en förälder har dödat den andra föräldern kvarstår den efterlevande förälderns vårdnadsansvar. Socialnämnden bör emellertid i regel väcka talan om överflyttning av vårdnaden i dessa situationer. Men det förutsätter samtidigt att det finns någon att flytta över vårdnaden till, någon som är lämpad att ge barnet omvårdnad, trygghet och en god fostran. Ibland kan det vara bättre för barnet att han eller hon får rota sig i ett familjehem och att nämnden väcker talan om en överflyttning av vårdnaden först när det har visat sig att familjehemsplaceringen utfallit positivt för barnet.⁶⁶ Enligt en tidigare redovisad hovrättsdom⁶⁷ är det emellertid inget som hindrar att överflyttning av vårdnaden görs till en särskilt förordnad vårdnadshavare som inte i någon större utsträckning ska ombesörja den faktiska vården om barnet, så länge den förordnade vårdnadshavaren har möjlighet att uppfylla sina skyldigheter enligt 6 kap. 2 § FB. Det kan därför inte uteslutas att det ibland kan vara lämpligt att föreslå vårdnaden åt en utomstående person som barnet inte bor hos samtidigt som barnet är placerat eller placeras hos en släkting eller i ett annat familjehem.

Om en förälder är ensam vårdnadshavare

Om barnet står under vårdnad av endast en av föräldrarna och den föräldern dör, ska rätten anförtro vårdnaden åt den andra föräldern eller, om det är lämpligare, åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Frågan kan väckas i domstolen genom ansökan av den andra föräldern eller på anmälan av socialnämnden (6 kap. 9 § andra stycket FB).

⁶⁶ Prop. 2005/06:99 s. 44

⁶⁷ RH 2001:50

När föräldern inte är vårdnadshavare, men vill bli det, kan domstolen anförtro vårdnaden åt någon annan, om det framstår som en lämpligare lösning trots att föräldern inte själv är olämplig som vårdnadshavare.⁶⁸ Den efterlevande föräldrarnas företrädare som vårdnadshavare har behållits, men samtidigt har man, när bestämmelsen ändrades, vidgat möjligheten något att i stället anförtro vårdnaden åt någon annan än föräldern.⁶⁹ Det är alltså inte självklart att en förälder, som inte är vårdnadshavare, ska anförtros vårdnaden i denna situation. En utgångspunkt vid prövningen av frågan måste liksom i andra fall vara det som kan anses bäst för barnet. Givetvis ligger det närmast till hands att anse att det är bäst för barnet att den andra föräldern blir vårdnadshavare. Det kan emellertid förekomma fall då denna förälder inte har visat något intresse för sitt barn eller endast har haft sporadisk kontakt med barnet och att barnet har rotat sig hos någon annan som är beredd att bli vårdnadshavare. I sådana fall är det oftast lämpligare – sett med utgångspunkt från vad som är bäst för barnet – att vårdnaden anförtros denna person.⁷⁰

När domstolen prövar vem som ska utses till vårdnadshavare för ett barn efter en förälders död bör särskilt beaktas under vilka förhållanden barnet har levt medan föräldern var i livet och vilka relationer som barnet haft och har till den efterlevande föräldern eller någon annan vuxen person, t.ex. en släkting eller styvförälder. Det är av stor betydelse för barnets trygghet att det efter föräldrarnas död så snart som möjligt får en anknytning till någon som det kan känna förtroende för och som kan erbjuda barnet ett stabilt förhållande.⁷¹ Vid bedömningen av frågan om den efterlevande föräldern eller en särskilt förordnad vårdnadshavare bör få vårdnaden är bestämmelsen om barnets bästa i 6 kap. 2 a § FB av avgörande betydelse.

Domstolsavgöranden

(RH 1989:95)

I ett hovrättsmål gällde frågan om vårdnaden, sedan modern avlidit, skulle anförtros fadern eller mormodern såsom särskilt förordnad förmyndare (numera vårdnadshavare). Föräldrarna var sambo, men modern var ensam vårdnadshavare fram till sin död. Efter moderns död kom barnet, som då var fyra år gammalt, att bo tillsammans med mormodern. Vid tiden för hovrättens

⁶⁸ Prop. 1981/82:168 s. 36

⁶⁹ Prop. 1981/82:168 s. 71

⁷⁰ LU 1982/83:17 s. 21 f.

⁷¹ Prop. 1981/82:168 s. 71

dom hade pojken bott hos mormodern i tre år. Hovrätten, som ansåg att risken var påtaglig att pojken skulle ta allvarlig skada om han tvingades bryta upp från sina nuvarande förhållanden, fann det lämpligare att mormodern fick vårdnaden.

(RH 1983:54)

I ett annat hovrättsmål hade fadern, som vid äktenskapsskillnad anförtrots vårdnaden om sin fyraårige son, avlidit när sonen var elva år. Frågan gällde om vårdnaden skulle överflyttas till modern enligt hennes begäran eller anförtros faderns sambo såsom särskilt förordnad förmyndare (numera vårdnadshavare). Barnets vilja tillmättes en avgörande betydelse i hovrätten. Pojken hade då hunnit bli 13 år. Rätten resonerar även att pojkens ålder och mognad gjorde det sannolikt att han med lagens stöd skulle kunna sätta sig emot ett vårdnadsbeslut som inte respekterade hans vilja. Vårdnaden överflyttades inte till modern utan anförtroddes åt faderns sambo.

Ensamkommande barn

När ett ensamkommande barn beviljats uppehållstillstånd i Sverige ska en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare utses för barnet, om inte särskilda skäl talar emot det (10 § Lgeb), se vidare under avsnittet Särskilt förordnad vårdnadshavare (s. 118). En av de grunder som kan komma i fråga för ett sådant förordnande är att barnets föräldrar är döda (6 kap. 9 § FB). Det krävs emellertid att båda föräldrarna är döda för att ett förordnande ska kunna göras med stöd av 6 kap. 9 § FB. Om endast en av föräldrarna är avliden och den andra vistas på okänd ort, kan det i stället bli aktuellt att utse en vårdnadshavare enligt 6 kap. 8 a § FB⁷² (se s. 42).

Föräldrars önskemål

Om föräldrarna eller en av dem har gett till känna vem de önskar till vårdnadshavare efter föräldrarnas död ska den personen förordnas om det inte är olämpligt (6 kap. 10 a § fjärde stycket FB). Deras val av vårdnadshavare ska alltså följas om det inte är olämpligt att utse den utpekade personen.

Enligt förarbetena torde det i allmänhet krävas att föräldern var vårdnadshavare vid frånfallet för att den förälderns önskemål ska tillmätas betydelse. Det anses emellertid inte uteslutet att ta hänsyn även till ett önskemål från en avliden förälder som inte hade del i vårdnaden. Detta framstår som särskilt lämpligt när något önskemål i övrigt inte har förts fram, men även i andra fall kan föräldern ha haft en så nära kontakt med sitt barn

⁷² Prop. 2004/05:136 s. 42

att den avlidnes önskan bör ges särskild vikt. Hur vårdnaden har ordnats formellt är således inte helt utslagsgivande utan omständigheterna i det enskilda fallet ska avgöra.

Om barnet har nått tillräcklig mognad och motsätter sig att den utpekade personen förordnas som vårdnadshavare, kan det inte anses lämpligt att förordna honom eller henne. I en del fall kan också, efter det att den avlidne föräldern uttryckte sitt önskemål, förhållandena ha ändrats på ett sätt som gör det olämpligt att följa önskemålet.⁷³

Det får anses ingå i socialnämndens uppgifter enligt 3 kap. 1 § SoL att, om föräldrar begär det, hjälpa till med att upprätta en handling om hur de vill ha vårdnadsfrågan ordnad om de skulle avlida. Eftersom en sådan handling inte kan anses upprättad hos socialnämnden finns det ingen skyldighet att bevara originalet hos nämnden. Det är lämpligt att handlingen förvaras hos den eller de personer föräldrarna uttryckt önskemål om som vårdnadshavare.

Anmälan från socialnämnden

Socialnämnden har ingen särskild talerätt i dessa frågor, men kan göra en framställning till domstolen om föräldrarna avlidit och barnet står utan vårdnadshavare. Domstolen är skyldig att ta upp frågan på anmälan av socialnämnden. Den är också skyldig att besluta om särskilt förordnade vårdnadshavare när det på annat sätt blir känt för domstolen att föräldrarna avlidit (6 kap. 9 § första stycket FB).

Också om en förälder är ensam vårdnadshavare och den föräldern dör kan socialnämnden göra en framställning till domstolen i frågan. Den förälder som saknar del i vårdnaden kan också i en sådan situation ansöka om att bli vårdnadshavare. I båda dessa fall är domstolen skyldig att ta upp frågan och besluta om vårdnadshavare för barnet (6 kap. 9 § andra stycket FB). Om möjlighet att utse god man för barnet se avsnittet Parter (s. 77).

Socialnämndens skyldigheter i dessa situationer måste ses utifrån om den känner till att föräldern eller föräldrarna avlidit och att barnet står utan vårdnadshavare. Det stadgas nämligen att om socialnämnden får veta att någon åtgärd behöver vidtas i fråga om vårdnaden för ett barn ska den göra framställning eller ansökan om det hos domstolen (5 kap. 2 § SoF). Har socialnämnden fått kännedom om att en förälder som är ensam vårdnadshavare har avlidit eller att föräldrarna är döda är den alltså skyldig att genom en anmälan till domstolen se till att vårdnadshavare utses för barnet.

Frågan om socialnämndens roll i domstolen beskrivs på s. 81.

Socialnämnden får inte delegera uppgiften att besluta om anmälan i des-

⁷³ Prop. 1993/94:251 s. 186

sa fall (10 kap. 5 § SoL). Beslutet måste alltså tas av nämnden. Eftersom det är angeläget att vårdnadsfrågan ordnas så snart som möjligt kan detta medföra att nämnden behöver kallas in till ett extra sammanträde.

Om socialnämnden *på eget initiativ* anmäler behov av särskilt förordnad vårdnadshavare till domstolen behöver utredningen som lämnas in till domstolen bara omfatta den person (eller de två personer) som föreslås till särskilt förordnad vårdnadshavare (se avsnittet nedan om utredningen). En sådan framställning till domstolen beslutas av socialnämnden och kan inte delegeras till utredaren (10 kap. 5 § SoL).

I vissa fall framstår det inte som naturligt vem som bör anförtros vårdnaden och nämnden behöver viss tid för sin utredning. Samtidigt är det angeläget att barnet får en företrädare utsedd så snabbt som möjligt. Det förekommer ibland att tingsrätter på socialnämndens begäran utser vårdnadshavare intermistiskt utan att nämnden har hunnit genomföra utredning om vem som bör föreslås till särskilt förordnad vårdnadshavare. Rättsläget är emellertid oklart om vad som är möjligt. Det är inte heller uteslutet att domstolen på nämndens begäran kan förordna en förmyndare i enlighet med 10 kap. 5 § FB. Finns det motstridiga intressen i ärendet kan det då vara en fördel om någon utomstående förordnas, t.ex. en tjänsteman på socialförvaltningen eller en advokat. När socialnämndens utredning är klar och särskilt förordnad vårdnadshavare har utsetts av domstolen faller det tidigare förordnandet om särskild förmyndare.

Socialstyrelsen avser att vid årsskiftet 2006/2007 göra en framställning till departementet med förslag om en lagändring. Det behövs en för barnet bättre lösning när socialnämnden inte kan lämna förslag om en särskilt förordnad vårdnadshavare omedelbart efter föräldrars död. Det är angeläget att domstolen i dessa situationer alltid har möjlighet att förordna en särskild företrädare för barnet interimistiskt, som i avvaktan på socialnämndens utredning kan företräda barnet som en vårdnadshavare både i personligt och ekonomiskt hänseende.

Remiss från domstolen

Enligt 6 kap. 9 § FB är domstolen skyldig att besluta om vårdnaden också om det blir känt på annat sätt än genom anmälan från socialnämnden att barnets föräldrar har dött och att barnet står utan vårdnadshavare. Förhållandena kan ha kommit till domstolens kännedom genom anhörig eller någon annan. Om barnet står under vårdnad av endast en av föräldrarna och den föräldern dör är rätten skyldig att ta upp frågan inte bara på anmälan av nämnden utan också på ansökan av den andra föräldern. Rätten ska då

anförtro vårdnaden åt den andra föräldern eller, om det är lämpligare, åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare.

Rätten får besluta om intermistiskt förordnade (6 kap. 20 § FB). Efter förälders eller föräldrars död finns det i regel ett stort behov av att någon så snart som möjligt kan företräda barnet både i personliga och ekonomiska frågor. Det kan gälla ansökan om barnpension, förvaltningen av arvets egendom och ansvaret för bouppteckningen, men också frågor som var barnet ska bo samt frågor kring barnets skolgång. Innan ett intermistiskt förordnande meddelas kan domstolen hämta in upplysningar från socialnämnden (6 kap. 20 § FB). Dessa upplysningar kan jämföras med de upplysningar som ska lämnas enligt 6 kap. 19 § FB. Socialnämnden kanske känner en tveksamhet till förslaget om intermistiskt förordnande. Så kan vara fallet t.ex. om den andra föräldern begärt att bli förordnad intermistiskt och nämnden känner till att barnet bor hos och har en nära kontakt med en styvförälder eller i en situation när båda föräldrarna är döda och det finns motstridiga intressen hos släktingar eller andra närstående till barnet.

Innan domstolen slutligt avgör ett mål eller ärende om vårdnad är den skyldig att ge socialnämnden tillfälle att lämna upplysningar. Nämnden är å sin sida skyldig att lämna de upplysningar den har som kan vara av betydelse för frågans bedömning (6 kap. 19 § andra stycket FB). Om det behövs ytterligare utredning får socialnämnden i regel i uppdrag av domstolen att utse någon att verkställa en sådan. Domstolen får på samma sätt som för ”vanliga” vårdnadsutredningar avgöra ramarna och ge riktlinjer som styr utredningens genomförande (6 kap. 19 § andra stycket FB). Domstolen är skyldig att se till att vårdnadsfrågan blir tillbörligt utredd (6 kap. 19 § första stycket FB). Det är viktigt att socialnämnden får göra en förutsättningslös utredning och med barnets bästa för ögonen ha en möjlighet att på eget initiativ ta in ytterligare personer i utredningen. Det är därför en stor fördel om man från domstolens och socialnämndens sida har kontakt innan remissens utformning avgörs. Sådant samarbete kan också förekomma på ett mer generellt plan mellan socialnämnden och domstolen.

Socialnämnden får delegera uppgiften att besluta om att utse utredare i mål och ärenden om vårdnad (10 kap. 5 § SoL). Numera ska den som verkställer utredningen också, om det inte är olämpligt, lämna förslag till beslut till domstolen (6 kap. 19 § fjärde stycket FB). Utredarens rekommendation till beslut ska vara väl motiverad. Utredaren bör också lämna en konsekvensbeskrivning, dvs. föra ett resonemang om vad olika alternativ kan innebära för barnet på kort och lång sikt.⁷⁴

⁷⁴ Prop. 2005/006:99 s. 92

De allmänna råd som ges i SOSFS 2006:20 (se avsnittet om Utredningen nedan) kan ge vägledning. Var och en av de personer som omfattas av remissen måste emellertid utredas i enlighet med domstolens riktlinjer och finnas med i den utredning som lämnas till domstolen. Socialstyrelsens allmänna råd om handläggning av vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge⁷⁵ liksom handboken om Vårdnad, boende och umgänge har också viss relevans för dessa utredningar. När utredning görs efter remiss från domstol av en utsedd utredare ska socialnämnden däremot inte pröva innehållet i vårdnadsutredningen eller avge något yttrande till domstolen.

Om utredning görs på remiss från domstol ska den som verkställer utredningen försöka klargöra barnets inställning och redovisa den för rätten (6 kap. 19 § fjärde stycket FB), se under avsnittet Barnets rätt att komma till tals (s. 66). När det gäller sekretessen mellan olika socialnämnder vid denna typ av utredningar se under avsnittet Sekretess (s. 78).

Utredningen

I Socialstyrelsens allmänna råd (SOSFS 2006:20) om socialnämndens ansvar vid behov av ny vårdnadshavare finns det redovisat vad socialnämndens utredning om ett barns behov av vårdnadshavare efter föräldrars/ers död främst bör innehålla. Dessa allmänna råd är markerade med *kursiverad text* nedan.

Tänkbar vårdnadshavare

(i förekommande fall två personer)

Om *föräldrarna* eller en av dem gett tillkänna vem de *önskar som vårdnadshavare* ska detta följas om det inte är olämpligt (6 kap. 10 a § FB). Socialnämnden har därför ett ansvar att försöka ta reda på om föräldrarna eller en av dem har upprättat en handling med sådana önskemål eller muntligen framfört sina önskemål till en vän eller släkting. Finns det en handling upprättad bör denna bifogas framställningen till domstolen. Se vidare under avsnittet ”Vem kan utses till vårdnadshavare?”.

För att utreda den tänkbare vårdnadshavarens lämplighet (förälder eller utomstående) bör *dennes sociala situation klargöras, t.ex. familjeförhållande, arbete och fritidsintressen* liksom *dennes inställning och möjlighet att tillgodose barnets behov av kontakt med för barnet viktiga personer*. Om den tänkbare vårdnadshavaren finns i barnets närhet, t.ex. en släkting, är det viktigt att beakta barnets behov av att ha möjlighet att träffa sina släktingar på både moderns och faderns sida.⁷⁶

⁷⁵ SOSFS 2003:14

⁷⁶ Se t.ex. JO 2001/02 s. 204

I lämpligheten ligger också *förmågan att ta hand om barn och vilken relation han eller hon har med det barn det gäller*. Det finns inte något formellt hinder mot att utse en person som inte själv avser att ta hand om den faktiska vården av barnet, förutsatt att en sådan lösning är till barnets bästa.⁷⁷

Uppgifter bör hämtas in om *dennes förmåga att i enlighet med 6 kap. 10 a § FB tillgodose barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran*. Åldern har också betydelse för denna förmåga. Om mor- eller farföräldrar kan vara ett lämpligt alternativ som särskilt förordnade vårdnadshavare har att göra med vilken ålder såväl de som barnet har.

Ett viktigt led i utredningen är också *den föreslagne vårdnadshavarens inställning* till att bli vårdnadshavare för barnet. Om det är frågan om att låta andra än föräldrarna bli vårdnadshavare är det självklart att detta bara är möjligt om de själva är positiva till det. Har den föreslagne vårdnadshavaren gjort ett skriftligt åtagande bör det bifogas.

Om flera personer varit aktuella i utredningen bör *skälen anges till vem eller vilka som utifrån barnets bästa bör anförtros att bli vårdnadshavare*. En viktig faktor att då ta hänsyn till i lämplighetsbedömningen är naturligtvis hur de respektive hemmen utifrån barnets behov kan hantera kontakten med barnets släktingar samt andra för barnet viktiga personer. Kommer sådana kontakter att underlättas eller försvåras? Det är viktigt att nämnden alltid utreder förutsättningarna för var och en som har en relation till barnet och som förklarat sig villiga att överta vårdnadsansvaret.⁷⁸ Så snart nämnden har gjort bedömningen att en person inte längre kvarstår som tänkbar vårdnadshavare kan utredningen beträffande honom eller henne avslutas. Den utredning som lämnas till domstolen tillsammans med framställningen om att barnet behöver ny vårdnadshavare behöver bara innehålla uppgifter om den eller de två personer som föreslås till vårdnadshavare samt skälen till varför den eller dessa bör anförtros vårdnaden om barnet. Uppgift om att utredningen beträffande en eller flera personer i ett tidigare skede avslutats bör dock finnas med utan att namn behöver nämnas. Gäller nämndens förslag att en utomstående person har bedömts lämpligare som vårdnadshavare än en förälder som inte har del i vårdnaden är det dock viktigt att även utredningen och motiveringarna angående den föräldern finns med i framställningen till domstolen.

Om nämndens utredning är föranledd av en remiss från domstolen måste alla personer som omfattas av remissen finnas med i den utredning som lämnas till domstolen (se s. 55).

⁷⁷ Se RH 2001:50 under avsnittet om Vem kan utses till vårdnadshavare s. 60

⁷⁸ Jfr JO 2001/02 s. 204, se även prop. 1993/94:251 s. 185

Barnet

Barnets situation bör beskrivas både när det gäller kontakten med kamrater och syskon samt förskola/skola och fritid.

Barnets relation till personer som är aktuella i utredningen bör klarläggas. Det kan gälla en förälder som inte är vårdnadshavare, en styvförälder eller andra personer som utreds och som kan komma i fråga som vårdnadshavare. Det är därför viktigt att börja med att ta reda på barnets förhållanden och vilka relationer barnet har till andra vuxna för att se vilka personer som över huvud taget kan vara aktuella för utredningen.

Barnets behov av umgänge med närstående bör alltid redovisas. Av utredningen bör det också framgå om barnet har en *egen uppfattning* om sådant umgänge. Även uppgifter om *barnets behov av och inställning till umgänge* med förälder bör finnas med i utredningen, om det finns *en efterlevande förälder* som inte är aktuell att bli vårdnadshavare.

Om barnet har en uppfattning om vem eller vilka som bör anförtros vårdnaden bör den redovisas, antingen det rör sig om ett barn som har en sådan ålder och mognad att det har en klart uttalad vilja eller det gäller ett litet barn som på annat sätt kan ha gett uttryck för tankar eller funderingar som kan ha relevans i bedömningen. Barnets rätt att komma till tals beskrivs på sidan 66.

Barnets bästa ska vara avgörande för alla beslut om vårdnad (6 kap. 2 a § FB). Hur *barnets bästa tillgodoses både på kort och lång sikt* bör därför utredas (se närmare under avsnittet Barnets intressen s. 64).

Uppgifter från referenspersoner och register

I förarbeten och JO-beslut rekommenderas restriktivitet i fråga om att hämta in uppgifter från referenspersoner, se vidare under avsnittet om Handläggningen (s. 73).

Innan utredaren kontaktar en referensperson bör han eller hon noga överväga behovet av kontakten. Uppgifter bör i första hand hämtas in från personer som utifrån en yrkesmässig roll känner barnet. Uppgifter från personer som utifrån en personlig relation känner barnet eller den tänkbare vårdnadshavaren kan ibland vara värdefullt.

De uppgifter som finns i socialtjänstens register bör beaktas. Uppgifter ur misstanke- och belastningsregistret bör också hämtas in.

Särskild blankett för begäran om registerutdrag finns framtagen och kan beställas hos Rikspolisstyrelsen (www.polisen.se).

7. Vem kan utses till vårdnadshavare?

Allmänna krav

I föräldrabalken regleras de allmänna krav som ska vara uppfyllda av den som särskilt ska förordnas till vårdnadshavare (6 kap. 10 a § FB). Här sägs att det ska vara någon som är lämpad att ge barnet omvårdnad, trygghet och en god fostran. Samma krav finns i lagen angivna som en rätt för barnet (6 kap. 1 § FB). I rätten till omvårdnad ingår inte endast rätten för barnet att få sina materiella behov tillfredsställda. Minst lika viktig är den del som kan hänföras till barnets psykiska behov. I barnets rätt till trygghet ligger bl.a. att få leva i ett stabilt förhållande och att ha någon att lita på. Till en god vård och fostran hör att barnet får känna att det behövs och att barnet får pröva sin förmåga och utveckla sina inneboende resurser för att efter hand frigöra sig från sitt beroende av vårdnadshavarna. I en god fostran ligger också att barnet får lära sig att sätta gränser för sitt handlande och ta ansvar.⁷⁹

I det enskilda fallet får, när vårdnadshavare ska utses, hänsyn tas till bl.a. barnets ålder och utveckling samt den personliga anknytningen till den tilltänkta vårdnadshavaren. Även *något äldre personer, t.ex. mor- eller farföräldrar*, kan komma i fråga som vårdnadshavare.⁸⁰ Något försteg för exempelvis släktingar till barnet bör enligt förarbetena inte uttryckligen gälla. Många gånger kan det dock vara naturligt att vårdnadshavarna föreslås från den kretsen.⁸¹

När det gäller placering av ett barn innehåller lagen däremot ett uttryckligt krav på att det i första hand ska övervägas om barnet kan tas emot av någon anhörig eller annan närstående (6 kap. 5 § SoL). Vad som är bäst för barnet ska dock alltid beaktas (1 kap. 2 § SoL). I regel ges barnet större möjlighet att bibehålla kontakten med föräldrar och andra anhöriga om det placeras hos släktingar eller andra närstående. Om det finns konflikter mellan dessa grupper kan det emellertid befaras att en placering hos anhöriga kan medföra att barnets kontakter med andra närstående försvåras,⁸² se vidare s. 22.

⁷⁹ Prop. 1981/82:168 s. 59

⁸⁰ SOU 1988:40 s. 197

⁸¹ Prop. 1993/94:251 s. 103 och 185

⁸² JO 2001/02 s. 204

I en hovrättsdom har socialnämndens yrkande om överflyttning av vårdnaden till en särskilt förordnad vårdnadshavare enligt 6 kap. 7 § FB bifal-lits trots att den av socialnämnden föreslagna *vårdnadshavaren inte skulle bo tillsammans med barnen*.⁸³ Domstolen påpekade att det rättsliga ansvar som åläggs vårdnadshavaren i 6 kap. 2 § FB inte innebär en skyldighet för vårdnadshavaren att personligen ombesörja den faktiska vården om barnet. Av detta ansågs följa att 6 kap. 7 § FB inte hindrar att överflyttning av vårdnaden sker till en särskilt förordnad vårdnadshavare som inte i någon större utsträckning ska ombesörja den faktiska vården om barnet, så länge den förordnade vårdnadshavaren har möjlighet att uppfylla sina skyldigheter enligt 6 kap. 2 § FB. I målet hade inte annat framkommit än att personen i fråga – som var utbildad barnskötare och fritidspedagog och hade lång erfarenhet av arbete med barn – hade ett gott förhållande till barnen och till den person (mormodern) som skulle utöva den faktiska vården av barnen.

Myndiga personer

Personer som är under 18 år och alltså är omyndiga kan inte förordnas som särskild vårdnadshavare. Däremot finns det inga hinder för en omyndig förälder att vara vårdnadshavare för sitt barn.

Villkor för att två personer ska kunna utses

Två personer kan utses att gemensamt vara vårdnadshavare för ett barn om de antingen är gifta med varandra eller är sambor (6 kap. 10 a § FB).

Vad som sägs om personer som är gifta med varandra gäller även för registrerade partners (3 kap. 1 § lagen [1994:1117] om registrerat partnerskap). Med sambor avses två personer som stadigvarande bor tillsammans i ett parförhållande och har gemensamt hushåll (1 § sambolagen [2003:376]). Ett homosexuellt par kan alltså utses att gemensamt vara vårdnadshavare för ett barn om de bor tillsammans eller har registrerat sitt partnerskap.

Vårdnadshavare för syskon

Om inte särskilda skäl talar emot det ska samma person utses till vårdnadshavare för syskon (6 kap. 10 a § FB).

⁸³ RH 2001:50

Föräldrars uttryckliga vilja

Om föräldrarna dör ska domstolen följa föräldrarnas önskemål om vem som ska förordnas till vårdnadshavare om detta val inte är olämpligt (6 kap. 10 a §). En eller båda föräldrarna kan i en handling ha gett till känna vem de vill ska bli vårdnadshavare vid ett eventuellt dödsfall. Deras önskemål kan också ha framförts muntligen till en vän eller släkting (se vidare avsnitt ”Ändring i vårdnaden på grund av att en eller båda föräldrarna dör, Föräldrars önskemål”).

Om barnet har nått tillräcklig mognad och motsätter sig att den föreslagna personen förordnas som vårdnadshavare, kan det inte anses lämpligt att förordna honom eller henne. I en del fall kan också, efter det att den avlidne föräldern uttryckte sitt önskemål, förhållandena ha ändrats på ett sätt som gör det olämpligt att följa önskemålet.⁸⁴

Barnets inställning

I föräldrabalken stadgas att det vid avgörande av frågor om bl.a. vårdnad ska tas hänsyn till barnets vilja med beaktande av barnets ålder och mognad (6 kap. 2 a § FB). I bestämmelsen finns det inte angivet några åldrar då barnets vilja ska tillmätas större eller mindre betydelse. I senare förarbeten har det framhållits att eftersom bestämmelsen inte innehåller någon uttrycklig åldergräns finns det stora möjligheter att vid ett vårdnadsavgörande ta hänsyn till yngre barns vilja, samtidigt som det vanligen inte uppfattas som en begränsning av möjligheterna för ett barn i åldern tolv år och uppåt att få sin vilja beaktad.⁸⁵

Enligt praxis har barnets vilja haft en stor eller avgörande betydelse i vårdnadsfrågor när det varit fråga om 13-åringar.⁸⁶ Men detta har även gällt i mål där barnet ännu inte uppnått tonåren.⁸⁷

Fler personer möjliga

Det förekommer fall när fler än en person vill komma i fråga som särskild förordnad vårdnadshavare.⁸⁸ Rätten får då göra sitt val efter vad som är bäst för barnet. Situationen är i stort densamma som när två föräldrar tvistar om

⁸⁴ Prop.1993/94:251 s. 186

⁸⁵ Prop. 2005/06:99 s. 82

⁸⁶ Se NJA 1988 s. 448 och NJA 1995 s. 398

⁸⁷ RH 1983:54 och RH 1998:2

⁸⁸ Jfr t.ex. JO 2001/02 s. 204

vem som ska vara ensam vårdnadshavare för ett gemensamt barn.⁸⁹ Om det i socialnämndens utredning i det enskilda fallet visar sig finnas fler personer som är lämpliga att förordna till särskilda vårdnadshavare för ett barn (utan att kunna ha vårdnaden gemensamt), får nämnden efter utredning föreslå att domstolen utser den eller de två personer som vårdnadshavare som bäst kan tillgodose barnets behov. Gäller det en remiss från domstolen får den som verkställer utredningen lämna förslag på vem som är mest lämplig som vårdnadshavare (6 kap. 19 § FB), se vidare avsnittet Ändring i vårdnaden på grund av att en eller båda föräldrarna dör (s. 55). Viss vägledning kan också hämtas från Socialstyrelsens handbok om Vårdnad boende och umgänge som gäller stöd för rättstillämpningen och handläggningen av vårdnadsutredningen m.m.

Gäller det en ensam vårdnadshavare som avlidit, brustit i sitt ansvar som vårdnadshavare eller är varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden ska dock vårdnaden alltid anförtros den andra föräldern om det inte är lämpligare att särskild förordnad vårdnadshavare utses (6 kap. 7, 8 a och 9 §§ FB). I dessa situationer har alltså den förälder som inte var delaktig i vårdnaden ett visst försteg framför andra. Dock gäller att barnets bästa även här ska vara avgörande (6 kap. 2 a § FB).

⁸⁹ Prop. 1993/94:251 s. 185

8. Barnets intressen

Barnkonventionen

Vid alla beslut och andra åtgärder som rör barn ska det finnas ett tydligt barnperspektiv. Denna grundsyn kommer till uttryck i FN:s konvention om barnets rättigheter (barnkonventionen). En av grundpelarna i barnkonventionen är principen om barnets bästa (artikel 3). Barnets bästa ska komma i främsta rummet vid alla åtgärder som rör barn, vare sig de vidtas av offentliga organ eller av privata sociala välfärdsinstitutioner, domstolar, administrativa myndigheter eller lagstiftande organ. En annan princip som har betydelse i detta sammanhang är barnets rätt att komma till tals (artikel 12). Konventionsstaterna ska tillförsäkra det barn som är i stånd att bilda egna åsikter rätten att fritt uttrycka dessa i alla frågor som rör barnet, varvid barnets åsikter ska ges betydelse i förhållande till barnets ålder och mognad.

Utgångspunkten i barnperspektivet är respekten för barnets fulla människovärde och integritet. Att ha ett barnperspektiv vid beslutsfattandet innebär att man försöker förstå barnet och ta reda på hur barnet uppfattar sin situation och eventuella förändringar – att se med barnets ögon. Det handlar också om att analysera vilka följder olika beslutsalternativ kan få för barnet. I detta ingår att lyssna på barnet och respektera det som en individ med egna uppfattningar. Därmed inte sagt att barnets åsikter alltid måste följas. Det är i sista hand den vuxne som utifrån sina kunskaper och erfarenheter måste fatta beslutet och ta ansvar för det.⁹⁰

Barnets bästa

Barnets bästa ska enligt 6 kap. 2 a § FB vara avgörande för alla beslut om vårdnad, boende och umgänge. Denna regel gäller därför också vid socialnämndens utredningar om barns behov av ny vårdnadshavare, oberoende av enligt vilken grund framställningen om ny vårdnadshavare görs. En portalparagraf om hänsynen till barnets bästa infördes genom 1998 års vårdnadsreform i 6 kap. FB. Bestämmelsen markerade att barnets bästa alltid ska finnas med som en utgångspunkt för bedömningen och att de mer preciserade bestämmelserna i kapitlet tar sitt avstamp i denna allmänna regel. Genom bestämmelsen knöts regleringen också tydligare till barnkonventionen.

⁹⁰ Prop. 2005/06:99 s. 38

I samband med ändringarna i vårdnadsreglerna 2006 ansåg regeringen att betydelsen av barnets bästa bör komma till klarare uttryck i lagtexten. Paragrafen ändrades därför så att det nu uttryckligen framgår att barnets bästa ska vara *avgörande* för beslutet. Det innebär att det inte finns några andra intressen som kan gå före barnets bästa. Även om andra hänsyn naturligtvis kan finnas med i övervägandena, är det barnets bästa som till slut ska vara bestämmande för beslutet.⁹¹

För att undvika att nödvändig flexibilitet i enskilda fall går förlorad har man i lagtexten inte mer utförligt angett vad som ska anses vara bäst för barnet. I lagtexten har dock angetts omständigheter som vid bedömningen av barnets bästa ska fästas särskilt avseende vid. Dessa omständigheter är barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna, risken för att barnet eller någon annan i familjen utsätts för övergrepp eller att barnet olovligen förs bort eller hålls kvar eller annars far illa.

Hänsyn ska även tas till barnets vilja (se nedan). Också den uppräknade av barnets grundläggande rättigheter som görs i 6 kap. 1 § FB kan vara till hjälp. Här sägs att ett barn har rätt till omvårdnad, trygghet och en god fostran och ska behandlas med aktning för sin person och egenart. Kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling får inte förekomma. Vad som är barnets bästa måste avgöras i varje enskilt fall utifrån en bedömning av de individuella förhållandena. Bedömningen ska bygga på kunskap och beprövad erfarenhet i kombination med att barnet självt får komma till tals. Hänsyn ska tas till allt som rör barnets fysiska och psykiska välbefinnande och utveckling. Så långt det är möjligt bör såväl långsiktiga som kortsiktiga effekter för barnet beaktas.

Det har också i förarbetena framhållits som viktigt att såväl domstolar som socialnämnder tydligt redovisar hur man har resonerat i det enskilda fallet. Uttrycket barnets bästa får inte användas slentrianmässigt.⁹²

Eftersom det har ansetts nära nog omöjligt att objektivt slå fast vad som är bäst för barnet blir det till sist domstolens respektive socialnämndens uppfattning, antaganden och bedömningar som får bli avgörande. När det gäller beslut om vårdnad är det speciellt viktigt med långsiktiga lösningar. Genom stabilitet i vårdnadsförhållandet underlättas anknytningsprocessen mellan vuxna och barn.

⁹¹ Prop. 2005/06:99 s. 39 och 85

⁹² Prop. 2005/06:99 s. 39 och 85, se också prop. 1997/98:7 s. 46 och 103

Barnets rätt att komma till tals

Barnets vilja

Vid avgörande av frågor som rör bl.a. vårdnad ska hänsyn tas till barnets vilja med beaktande av barnets ålder och mognad (6 kap. 2 a § tredje stycket FB). Detta gäller alltså också vid vårdnadsöverflyttningar till andra än föräldrarna. Genom denna bestämmelse tillgodoses kraven i artikel 12 i FN:s barnkonvention (se ovan) om att barn ska få komma till tals och att barnets åsikter ska tillmätas betydelse i förhållande till barnets ålder och mognad. Det betyder att det ska fästas mer avseende vid de äldre barnens inställning än vid de yngres.

Genom bestämmelsens fristående placering markeras att barnets vilja inte endast är en omständighet att beakta vid bedömningen av barnets bästa utan ibland bör beaktas fristående från den bedömningen. Frågor om vårdnad, boende och umgänge ska alltid avgöras efter vad som är bäst för barnet. Men man kan tänka sig situationer där det är mycket svårt att avgöra vad som är bäst för barnet och där barnets vilja bör såsom fristående omständighet bli avgörande för domstolens ställningstagande.⁹³

Att det av lagen framgår att hänsyn ska tas till barnets vilja är avsett att markera att detta är en särskilt betydelsefull omständighet vid den prövning som ska göras i målet. Om barnet har en bestämd önskan och har nått en sådan mognad att denna bör respekteras, bör domstolen i allmänhet följa barnets önskan.⁹⁴

Redan innan det infördes ett särskilt stadgande om att hänsyn ska tas till barnets vilja hade frågan om barnets inställning behandlats vid flera tillfällen i olika förarbeten. I samband med att möjligheten för familjehemsföräldrar att bli vårdnadshavare infördes uttalade riksdagen t.ex. att barnets egen inställning också måste tillmätas stor betydelse vid prövningen. Utskottet framhöll att det är angeläget att barn, när de börjat uppnå en viss mognad, får uttrycka sin egen åsikt i frågor om vårdnad och umgänge. Det ansågs i första hand vara under socialnämndens utredning som barnets åsikter och önskemål i vårdnadsfrågan skulle införskaffas.⁹⁵

Om domstolen uppdragit åt socialnämnden att verkställa utredning ska utredaren, om det inte är olämpligt, försöka klarlägga barnets inställning och redovisa den för rätten (6 kap. 19 § fjärde stycket FB). Denna bestämmelse tar sikte på sådana utredningar som görs efter remiss från domstol.

⁹³ Prop. 1997/98:7 s. 105

⁹⁴ Prop. 2005/06:99 s. 45

⁹⁵ LU 1982/83:17 s. 23 och 28

Eftersom lagstiftningen tydligt lyfter fram barnets vilja (jfr 6 kap. 2 a § FB) torde bestämmelsen också kunna ge vägledning vid utredningar som görs på initiativ av socialnämnden.

Ålder och mognad

Det är givetvis inte lämpligt att försöka få fram en inställning hos ett barn som inte är gammalt eller moget nog att ha en egen uppfattning i saken. Det går inte att ange någon bestämd ålder för när ett barn bör tillfrågas. Utredaren får bedöma detta från fall till fall. Även i andra situationer än då barnet är mycket ungt kan det vara olämpligt att forska i barnets inställning. Det kan vara fallet om barnet är särskilt känsligt och barnets huvudsakliga inställning är känd genom annan utredning. För att socialnämnden ska kunna lämna upplysningar i de fall detta bör ske måste utredaren sammanträffa med barnet och ställa frågor som kan ge kunskap om barnets inställning. Det är utredarens uppgift att på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till barnets ålder och mognad bedöma om barnet bör tillfrågas om sina synpunkter. Utredaren måste uppträda med varsamhet och med respekt för den lojalitetskonflikt som barnet kan befinna sig i. Barnet får inte pressas på synpunkter. Av yttrandet bör framgå sådana observationer som utredaren kunnat göra och som kan ge en bild av barnets inställning. Eventuellt uttalade ståndpunkter från barnets sida bör noteras, varvid utredaren bör ange vilken betydelse sådana uttalanden enligt hans eller hennes mening bör tillmätas. Har det enligt utredarens bedömning inte varit lämpligt att tillfråga barnet bör detta och skälen därtill anges.⁹⁶ I Socialstyrelsens handbok⁹⁷ om vårdnad, boende och umgänge sägs att eftersom barnet troligen saknar möjlighet att bedöma konsekvenserna av sin viljeyttring får det anses ligga på utredaren att bedöma i vad mån det är till barnets bästa att återge vad det har sagt eller gett uttryck för och hur detta i så fall ska beskrivas samt vilken betydelse det ska tillmätas.

Frågan om yngre barns rätt att komma till tals diskuterades i förarbetena till 2006 års ändringar i vårdnadsreglerna. Här framhålls att även mindre barn måste få komma till tals. Regeringen ansåg dock att det inte är lämpligt att i lag slå fast en viss ålder för när ett barn bör tillfrågas inom ramen för en vårdnadsutredning. Barn har olika mognadsgrad och förutsättningar, och det måste i varje enskilt fall göras en bedömning av om det är olämpligt att tala med barnet och vilken betydelse hans eller hennes inställning ska tillmätas. Små barn kan komma till tals t.ex. genom att utredaren samtalar

⁹⁶ Prop. 1994/95:224 s. 54 f.

⁹⁷ s. 85

med personer i barnets omgivning som känner honom eller henne väl.⁹⁸

Regeln i 6 kap. 2 a § FB diskuterades också i samband med att tolvårsregeln i kapitlet om verkställighet i FB togs bort. Genom att bestämmelsen i 6 kap. 2 § a FB inte innehåller någon uttrycklig åldergräns ansåg man i propositionen att det finns stora möjligheter att vid ett vårdnadsavgörande ta hänsyn till yngre barns vilja, samtidigt som det vanligen inte uppfattas som en begränsning av möjligheterna för ett barn i åldern tolv år och uppåt att få sin vilja beaktad.⁹⁹

För att barns bästa ska tillgodoses har det i samma lagstiftningsarbete framhållits att det är nödvändigt att handläggarna får utbildning när det gäller att samtala med barn på barns villkor och att tolka barns uttryckssätt.¹⁰⁰

Också i socialtjänstlagen markeras det att barnets inställning ska klarläggas så långt möjligt när det gäller en åtgärd som rör barnet och att hänsyn ska tas till barnets vilja med beaktande av dess ålder och mognad (3 kap. 5 § SoL).

Att prata med barn utan vårdnadshavarens samtycke

Vilken möjlighet socialtjänsten har att under en utredning prata med ett barn utan vårdnadshavarens samtycke har tagits upp i olika sammanhang. Bl.a. har JO utförligt behandlat förutsättningarna för sådana samtal inom ramen för en barnavårdsutredning. JO anser att gällande lagstiftning inte ger stöd för socialnämnden att mot vårdnadshavarens vilja ha ett samtal med en underårig, om denne inte har nått en sådan mognad att det är tillräckligt med hans eller hennes samtycke.¹⁰¹ I en sådan situation är det enligt huvudregeln i 6 kap. 11 § FB vårdnadshavaren som beslutar. Liknande resonemang har förts i vissa förarbeten.¹⁰² Förslag har väckts om att det skulle införas en bestämmelse som uttryckligen gav socialnämnden en rätt att tala med barnet även om vårdnadshavaren motsatte sig det.¹⁰³ Utredningens förslag har emellertid ännu inte lett till någon lagstiftning.

Det händer att en vårdnadshavare inte vill att företrädare för socialtjänsten talar med barnet ensam. Vårdnadshavaren kan i så fall erbjudas att vara med vid samtal med barnet.

Det finns som nämnts inte något hinder för att man inom socialtjänsten

⁹⁸ Prop. 2005/06:99 s. 46

⁹⁹ Prop. 2005/06:99 s. 82

¹⁰⁰ Prop. 2005/06:99 s. 46

¹⁰¹ JO-beslut 2005-10-10, dnr 1059-2003, 4857-2003

¹⁰² SOU 2000:77 s.167 och Ds 2002:13 s. 96 f.

¹⁰³ SOU 2000:77 s. 167

pratar med barn som uppnått sådan ålder och mognad att de själva kan avgöra om de vill prata med utredaren. Vid vilken ålder barn kan anses ha en sådan mognad kan inte anges i generella termer. Allmänt kan sägas att när det gäller små barn är det vårdnadshavaren som bestämmer medan lite äldre barn själva kan ta ställning. Det finns inte heller något som hindrar att ett barn, oberoende av ålder, på eget initiativ tar kontakt med socialtjänsten och framför sina synpunkter.

Utredningen om beslutanderätten vid gemensam vårdnad¹⁰⁴ har fått i uppdrag att överväga behovet av en reglering när det gäller förutsättningarna för socialtjänsten att tala med ett barn utan vårdnadshavarens samtycke.

Höras inför rätten

Om särskilda skäl talar för det och det är uppenbart att barnet inte kan ta skada av det får barnet höras inför rätten (6 kap. 19 § sjätte stycket FB). Domstolen får ta ställning till detta från fall till fall och i förarbetena sägs att bestämmelsen bör tillämpas med stor återhållsamhet. Det förutsätts också att barnet själv vill framträda. Det normala bör vara att barnet endast hörs av vårdnadsutredaren.¹⁰⁵

Ytterligare information

Frågor om att låta barnet komma till tals och att höra barnet inför domstol behandlas utförligt i Socialstyrelsens handbok om Vårdnad, boende och umgänge under avsnittet Att synliggöra barnen s. 69.

För vidare information om hur man talar med barn, se Samtal med barn i socialtjänsten, en kunskapsöversikt utgiven av Socialstyrelsen.

¹⁰⁴ Dir. 2006:83

¹⁰⁵ Prop. 1981/82:168 s. 57, se också RH 1999:76 och JO 1981/82 s. 25

9. Handläggningen

I Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd (SOSFS 2006:5) om dokumentation vid handläggning av ärenden och genomförande av insatser enligt SoL, LVU, LVM och LSS finns det bestämmelser om dokumentationen i samband med handläggningen av ärenden som rör enskilda och genomförandet av beslut om individuellt behovsprövade insatser inom socialtjänsten. Med socialtjänst i dessa föreskrifter och allmänna råd avses verksamhet som bedrivs enligt SoL, LVU, LVM och LSS. Ärendehandläggning med stöd av bestämmelser i annan lagstiftning, t.ex. föräldrabalken, omfattas alltså inte av tillämpningsområdet. Föreskrifterna och de allmänna råden är därför inte formellt tillämpliga vid handläggningen av här aktuella utredningar om vårdnadsöverflyttningar. Detta hindrar emellertid inte att SOSFS 2006:5 och den handbok om handläggning och dokumentation inom socialtjänsten som publicerats kan vara till stöd i handläggningen och ge vägledning även vid dokumentationen av dessa vårdnadsärenden.

Skyldighet att utreda

Nämnden har en skyldighet att inleda en utredning angående sådant som kommit till nämndens kännedom och som kan föranleda någon åtgärd av nämnden. En utredning ska inledas utan dröjsmål (11 kap. 1 § SoL). Utredningsskyldigheten gäller sådant som tillhör nämndens verksamhetsområde och nämnden ska pröva om frågan gäller något som kan ge anledning till någon åtgärd från nämndens sida. Bestämmelsen tar inte sikte enbart på sådan verksamhet som regleras i socialtjänstlagstiftningen utan gäller också verksamhet som regleras i annan lagstiftning, t.ex. i FB. Med utredning avses all den verksamhet som syftar till att göra det möjligt för nämnden att fatta beslut i ett ärende. Ordet utredning används också ofta som ett sammanfattande begrepp på den skriftliga sammanställningen av materialet som finns i ett ärende och som ligger till grund för beslutsfattandet. I denna handbok används ordet utredning i båda betydelseerna.

Eftersom nämnden är skyldig att göra en framställning eller en ansökan till domstolen om den får veta att någon åtgärd behöver vidtas i fråga om vårdnaden om ett barn (5 kap. 2 § SoF) inträder en skyldighet att utreda denna fråga så snart nämnden får veta något som kan föranleda en sådan framställning eller ansökan.

Det kan i enstaka fall också förekomma att sådana vårdnadsutredningar

som behandlas i denna handbok, görs efter remiss från domstolen. Som regel är det då fråga om en vårdnadsutredning på grund av att barnet står utan vårdnadshavare sedan förälder eller föräldrar avlidit och detta har blivit känt för domstolen på annat sätt än genom socialnämnden. När det gäller en vårdnadshavare som är olämplig eller varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden kan domstolen också på eget initiativ pröva detta i mål om äktenskapsskillnad eller efter förälders begäran om ändring i vårdnadsförhållandet. Innan domstolen då avgör målet ska den ge socialnämnden tillfälle att lämna upplysningar, eller om utredning behöver göras, uppdra åt nämnden att utse någon att verkställa den (6 kap. 19 § andra och tredje styckena FB). Den som verkställer utredningen ska också lämna förslag till beslut till domstolen, om det inte är olämpligt (6 kap. 19 § fjärde stycket FB). När utredning görs efter remiss från domstol ska emellertid inte nämnden pröva innehållet i vårdnadsutredningen eller avge något yttrande till domstolen.

Justitieombudsmannen har utförligt behandlat kommunernas möjligheter att lägga ut utredningar enligt 11 kap. 1 § SoL på privaträttsliga subjekt utanför socialnämnden.¹⁰⁶ Om ärendet innefattar myndighetsutövning hos socialnämnden kan nämnden enligt 11 kap. 6 § tredje stycket RF inte överlämna handläggningen av det till ett privaträttsligt subjekt, t.ex. ett bolag, om det inte finns stöd för detta i lag. JO diskuterar också, som exempel på utredning som inte innefattar myndighetsutövning hos socialnämnden, sådana ärenden hos nämnden som innebär en skyldighet att avge ett yttrande till en annan myndighet. Myndighetsutövningen ligger då hos den myndighet som begärt yttrandet. Inte heller när det gäller dessa yttranden, en uppgift som det ankommer på nämnden att själv svara för, anser JO att det finns förutsättningar för att överlämna utredningen hos nämnden till ett privaträttsligt subjekt. De utredningar om ett barns behov av ny vårdnadshavare som behandlas i denna handbok innefattar myndighetsutövning hos domstolen på samma sätt som yttranden till domstolen eller till annan myndighet. Det är också en uppgift som det ankommer på nämnden att själv svara för. JO:s ställningstagande torde därför göra sig gällande också för dessa utredningar, vilket innebär att det inte finns förutsättningar för att överlämna sådana utredningar till privaträttsliga subjekt. Enligt JO finns det däremot inget som hindrar att socialnämnden anlitar externa uppdragstagare, dvs. fysiska personer som knyts till nämnden på ett sådant sätt att de kan anses delta i dess verksamhet, se vidare Handboken om Barn och unga i socialtjänsten (s. 26 f.).

¹⁰⁶ JO 2001/02 s. 250 och Socialstyrelsens meddelandeblad nr 9/2001

Att uppmärksamma när barn kan fara illa

Ett nära samarbete med socialtjänstens individ- och familjeomsorg behövs för barn och föräldrar som behöver stödsatser, för barn som riskerar att fara illa och för att få upplysningar i samband med utredningar om vårdnadsöverflyttningar. De som handlägger utredningar om vårdnadsöverflyttningar har ett ansvar för att bedöma om barnets situation är sådan att det kan vara aktuellt att informera ansvarig enhet eller tjänsteman inom nämnden om att det kan behöva göras en utredning till skydd eller stöd för barnet (en s.k. barnavårdsutredning). Detta kan t.ex. bli aktuellt om det gäller en utredning om vårdnadsöverflyttning pga. förälders olämplighet och barnet inte är familjehemsplacerat utan vistas i sitt föräldrahem.

Dokumentationen

Den handläggning som i ett ärende i socialnämnden leder fram till en ansökan eller anmälan om en vårdnadsändring ska dokumenteras (11 kap. 5 § SoL). Med handläggning av ärenden avses alla åtgärder från det att ett ärende påbörjas till dess att det avslutas genom ett beslut, dvs. i detta sammanhang en anmälan eller ansökan om en ändring i vårdnaden. Enligt förarbetena krävs det att dokumentationen innehåller tillräcklig, väsentlig och korrekt information.¹⁰⁷ Enligt 4 kap. 1 § SOSFS 2006:5 ska handlingar som upprättas inom socialtjänsten och som rör enskilda innehålla tillräckliga, väsentliga och ändamålsenliga uppgifter och vara väl strukturerade och tydligt utformade. För att dokumentationen ska kunna användas som en viktig informationskälla är det av stor betydelse att man snabbt och enkelt kan hitta uppgifterna. Det är därför viktigt att handlingarna är väl strukturerade med t.ex. rubriker som gör det enkelt att överblicka och orientera sig i texten. En myndighet ska enligt 7 § FL sträva efter att uttrycka sig lättbegripligt. Det ställer bl.a. krav på att språket i de handlingar som upprättas inom socialtjänsten är enkelt och så långt möjligt inte innehåller krångliga formuleringar och fackuttryck som är svåra att förstå för den enskilde.

Dokumentationen av vad som framkommit vid en utredning bör begränsas till vad som behövs för en riktig bedömning av ärendet och dess handläggning. Den bör också innehålla uppgift om vem som har gjort en viss anteckning och när anteckningen gjordes.¹⁰⁸ Enligt 4 kap. 2 § SOSFS 2006:5 ska det av en handling som upprättas inom socialtjänsten framgå varifrån uppgifterna i handlingen kommer. Det ska också framgå vad som är fak-

¹⁰⁷ Se t.ex. JO beslut 2006-02-13, dnr 5080-2004

¹⁰⁸ Prop. 1996/97:124 s. 181

tiska omständigheter och vad som är bedömningar.

Vad som har kommit fram vid utredningen och som har betydelse för ett ärendes avgörande ska tillvaratas på ett betryggande sätt (11 kap. 1 § andra stycket SoL). Det innebär att muntliga uppgifter, som har kommit fram under utredningen, måste antecknas skriftligen om de har betydelse för ärendets avgörande. Sådana handlingar som innehåller uppgifter av betydelse för ärendets avgörande måste också fogas till akten.

Dokumentationen ska vara saklig, objektiv och utformas med respekt för den enskildes integritet (11 kap. 6 § SoL). Utgångspunkten är således att uppgifterna i dokumentationen ska vila på ett korrekt underlag och inte vara nedsättande eller kränkande. Enligt 4 kap. 4 § SOSFS 2006:5 får inte handlingar som upprättas inom socialtjänsten och som rör enskilda innehålla ovidkommande värdeomdömen av allmänt nedsättande eller kränkande karaktär. I 11 kap. 6 § SoL föreskrivs också att den enskilde bör hållas underrättad om de journalanteckningar och andra anteckningar som förs om honom eller henne. Om den enskilde anser att någon uppgift i dokumentationen är oriktig ska detta antecknas. En sådan anteckning ska alltså göras oberoende av om uppgiften verkligen är oriktig eller inte.

När det gäller övervägandet av en vårdnadsöverflyttning till familjehemsföräldrarna finns det särskilda regler för dokumentation. I allmänna råd från Socialstyrelsen uttalas nämligen att de skäl som vägs för och emot samt de motiveringar som ligger till grund för socialnämndens ställningstagande, enligt 6 kap. 8 § andra stycket SoL och 13 § fjärde stycket LVU, utförligt bör¹⁰⁹ dokumenteras. Reglerna gäller vid det första övervägandet tre år efter barnet har placerats i familjehem och vid de därefter förnyade överväganden som görs.

Uppgifter från referenspersoner och register

I förarbetena rekommenderas restriktivitet i fråga om att ta in *referenser*.¹¹⁰ Enligt JO bör utredaren vara återhållsam när det är fråga om att ta in uppgifter från släkt och vänner till föräldrarna i en utredning. I stället bör utredaren i största möjliga utsträckning nöja sig med att kontakta personer som står utanför konflikten och som har särskilda kunskaper om barn.¹¹¹ Enligt Socialstyrelsens allmänna råd (SOSFS 2003:14) om socialnämndens handläggning av vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge bör utredaren, innan han eller hon kontaktar en referensperson, noga överväga

¹⁰⁹ SOSFS 2006:20

¹¹⁰ Prop. 1981/82:168 s. 51

¹¹¹ JO 1982/83 s. 189

syftet med kontakten. I första hand bör uppgifter tas in från personer som känner till barnet väl utifrån en professionell relation och som genom sin yrkeskunskap om barn, t.ex. personal vid förskola, skola och fritidshem, kan ge viktiga upplysningar om barnet. Frågan behandlas också utförligt i Socialstyrelsens handbok om vårdnad, boende och umgänge (s.169). I den handboken behandlas också de sekretessbestämmelser som har relevans vid kontakter med referenspersoner.

Enligt SOSFS 2006:20 bör utredaren även i utredningar som behandlas i denna handbok innan han eller hon kontaktar en referensperson noga överväga behovet av kontakten. Uppgifter bör i första hand hämtas in från referenspersoner som utifrån en yrkesmässig roll känner barnet. Det kan emellertid inte uteslutas att det ibland kan vara värdefullt med uppgifter från personer som utifrån en personlig relation känner barnet eller den tänkbare vårdnadshavaren.

Av SOSFS 2006:20 framgår det att de uppgifter som finns i *socialtjänstens register* bör beaktas. Sådana registeruppgifter kan hämtas in inom den utredande socialförvaltningen. Uppgifter i annan socialnämnds register är däremot i regel inte möjligt att hämta in. Detta är bara möjligt om utredningen är föranledd av en remiss från domstolen. Då är nämligen den socialnämnd som har tillgång till upplysningar som kan vara av betydelse för utredningen skyldig att på begäran av den utredande nämnden lämna den sådana upplysningar (6 kap. 19 § femte stycket FB).

Uppgifter ur *belastningsregistret* om brott som föranlett någon annan påföljd än böter och uppgifter ur *misstankeregistret* som gäller brott för vilket åtal har väckts ska lämnas ut om socialnämnden begär det i ett vårdnadsärende (11 § 8 förordningen [1999:1134] om belastningsregister och 4 § 10 förordningen [1999:1135] om misstankeregister).

Enligt SOSFS 2006:20 bör uppgifter ur polisens misstanke- och belastningsregister hämtas in i utredningar enligt 6 kap. 7–9 §§ FB. Visserligen har JO uttalat viss restriktivitet när det gäller att hämta in sådan information¹¹². Detta beslut, som ligger långt tillbaka i tiden, gällde emellertid föräldrar i en ”vanlig” vårdnadstvist. Situationen när socialnämnden ska föreslå en ny vårdnadshavare påminner mer om den när nämnden ska ge medgivande enligt SoL att ta emot barn eller kommunen ska besluta om anställning av personal inom bl.a. vård av barn och ungdom (11 § 5 och 8 förordningen om belastningsregister och 4 § 7 och 10 förordningen om misstankeregister). För dessa situationer är det praxis i kommunerna att registerutdrag hämtas in. Dessutom kan påpekas att det numera finns en särskild lag (lagen [2000:873] om regis-

¹¹² JO 1983/84 s. 186

terkontroll av personal inom förskoleverksamhet, skola och skolbarnsomsorg) som stadgar att den som erbjuds anställning inom bl.a. förskolan och skolan är skyldig att lämna ett utdrag ur belastningsregistret för att få anställas.

Det har ansetts möjligt att rekvirera uppgifter från polisens register även beträffande partens sambo.¹¹³

Särskild blankett för begäran om registerutdrag finns framtagen och kan beställas hos Rikspolisstyrelsen (www.polisen.se).

Jäv

Kommunallagens bestämmelser om jäv ska tillämpas hos socialnämnden (10 kap. 1 § SoL). Bestämmelserna finns i 6 kap. 24–27 §§ KL och gäller både förtroendevalda och anställda tjänstemän. Den bestämmelse som har störst intresse i detta sammanhang gäller s.k. delikatessjäv, dvs. om det finns någon särskild omständighet som är ägnad att rubba förtroendet till tjänstemannens opartiskhet i ärendet. Det kan t.ex. gälla en nära vänskap, en djup konflikt eller ett påtagligt beroendeförhållande till en part.

En tjänsteman hos socialnämnden får inte delta i handläggningen av ett ärende om han eller hon är jävig (6 kap. 24 § KL). Den anställda tjänstemannen får inte heller närvara vid sammanträde eller annat möte där ärendet behandlas. Den som vet om eller antar att han eller hon är jävig i ett ärende ska självmant ge det till känna. Normalt ska ett konstaterat jäv leda till att den jävige inte längre befattar sig med ärendet. I de flesta fall behöver inte heller nämnden fatta ett formellt beslut i jävsfrågan, utan den jävige avstår självmant och ersätts med en annan person. Någon gång kan det dock hända att den som utpekats som jävig själv inte anser sig jävig. I sådana fall måste nämnden avgöra jävsfrågan snarast genom ett formellt beslut (6 kap. 24 § KL). Socialnämndens beslut i jävsfrågan får bara överklagas i samband med ett överklagande av det beslut genom vilket socialnämnden avgör ärendet (6 kap. 24 § fjärde stycket KL).

Förvaltningslagens tillämplighet

Vissa bestämmelser i förvaltningslagen t.ex. om kommunikering ska tillämpas i ärenden hos socialnämnden när det är fråga om en ansökan om en vårdnadsöverflyttning. I socialtjänstlagen stadgas nämligen att vissa uppräknade bestämmelser i förvaltningslagen ska tillämpas av nämnden dels i ärenden hos nämnden som avser myndighetsutövning mot enskild, dels när det är fråga om en ansökan eller ett yttrande till en annan myndighet

¹¹³ JO 1989/90 s. 234

i ett mål eller ärende som rör myndighetsutövning mot enskild hos denna (11 kap. 8 § SoL).

De bestämmelser i förvaltningslagen som också är tillämpliga vid socialnämndens ansökningar och yttranden är

- parts rätt att meddela sig muntligen (14 § FL),
- parts rätt att ta del av uppgifter (16 och 17 §§ FL),
- motivering av beslut (20 § FL),
- underrättelse av beslut (21 § FL) och
- rättelse av skrivfel och liknande i beslut (26 § FL).

Dessa bestämmelser i förvaltningslagen blir alltså tillämpliga om socialnämnden ansöker om vårdnadsöverflyttning enligt 6 kap. 7, 8 eller 8 a § FB. Detsamma gäller om socialnämnden efter remiss från domstolen ska yttra sig i en vårdnadsfråga enligt 6 kap. 19 § FB. När det gäller en anmälan om behov av vårdnadshavare för ett barn sedan föräldrarna avlidit är det däremot inte självklart att reglerna i förvaltningslagen blir tillämpliga.

Om socialnämnden på uppdrag av rätten utsett någon att verkställa utredning blir detta visserligen inte ett yttrande från nämnden. JO har likväl uttalat att den som är part vid domstol i ett mål om vårdnad berörs så nära av en vårdnadsutredning att han eller hon bör ha rätt att få ta del av och yttra sig över utredningen innan den lämnas till domstolen. JO menar att en sådan utredning alltid bör kommuniceras med parterna, oberoende av om den innehåller något ställningstagande i sakfrågan eller inte.¹¹⁴ Sedan JO:s uttalande gjordes har det dessutom blivit regel att den som verkställer sådan utredning ska lämna förslag till beslut, om det inte är olämpligt (6 kap. 19 § FB). I förarbetena till den bestämmelsen uttalades att en vårdnadsutredning alltid bör kommuniceras innan den ges in till domstolen. Det ansågs vara en rättssäkerhetsfråga att båda föräldrarna får tillgång till och även möjlighet att kommentera uppgifter som tillförts utredningen av någon annan än dem själva. Det är också avgörande för utredningens kvalitet att så sker. Eventuella missförstånd eller sakfel kan därigenom rättas till.¹¹⁵

JO har också uttalat att den som berörs av en vårdnadsutredning bör ha rätt till insyn i det material som ligger till grund för utredningen.¹¹⁶

Även om JO:s båda beslut och förarbetsuttalandet gäller vårdnadsutredningar avseende föräldrar som tvistar torde uttalandena ha relevans också för här aktuella utredningar som görs efter remiss från domstolen. Om ut-

¹¹⁴ JO 1994/95 s. 363

¹¹⁵ Prop. 2005/06:99 s. 60

¹¹⁶ JO 2000/01 s. 317

redning görs på initiativ av socialnämnden gäller förvaltningslagens regler som tidigare sagts direkt med stöd av 11 kap. 8 § SoL, i vart fall för ansökningar i enlighet med 6 kap. 7, 8, 8 a §§ FB.

Motsvarande resonemang gäller också s.k. snabbupplysningar (6 kap. 19 och 20 §§ FB). JO har uttalat att upplysningarna bör kommuniceras med parterna innan de ges in till tingsrätten, om det i dessa redovisas ett förslag till lösning av tvisten. Om upplysningarna inte innehåller något ställningstagande, vilket de som regel inte gör, får det enligt JO avgöras från fall till fall om kommunikation bör ske, och här bör även tidsaspekten beaktas.¹¹⁷

Både rätten att ta del av allt material som tillförts ärendet och nämndens skyldighet att kommunicera uppgifter som tillförts genom någon annan gäller med de begränsningar som följer av 14 kap. 5 § SekrL (16 och 17 §§ FL). Huvudregeln innebär alltså att sekretessen inte hindrar en part från att ta del av en handling eller annat material i sitt eget ärende. Undantag från huvudregeln kan bara göras om ”det av hänsyn till allmänt eller enskilt intresse är av synnerlig vikt att sekretessbelagd uppgift i materialet inte röjs”. Tillämpningen av undantagsbestämmelsen förutsätter att det finns en bestämmelse som sekretessbelägger uppgiften. Om myndigheten utifrån undantagsbestämmelsen inte anser sig kunna lämna ut en sekretessbelagd uppgift till den som är part i ärendet, ska myndigheten på annat sätt lämna upplysning om vad materialet innehåller, i den mån det behövs för att parten ska kunna ta tillvara sin rätt.

En utförlig beskrivning av de olika reglerna i förvaltningslagen som blir tillämpliga finns i Socialstyrelsens handbok om Vårdnad, boende och umgänge och Socialstyrelsens handbok om Handläggning och dokumentation inom socialtjänsten.

Parter

Begreppet part finns närmare beskrivet i Socialstyrelsens handbok om Handläggning och dokumentation inom socialtjänsten (s. 55). De regler i förvaltningslagen som ovan beskrivits är tillämpliga i förhållande till parterna i ett ärende (11 kap. 8 § SoL). Vilka ska då anses som parter i socialnämndens utredning om ett barns behov av en ny vårdnadshavare?

Barnet är alltid part i dessa utredningar hos socialnämnden eftersom saken rör honom eller henne. Barnet företräds emellertid av en ställföreträdare i form av förälder som är vårdnadshavare eller av en särskilt förordnad vårdnadshavare när sådan är utsedd. I praxis har det förekommit att god man har utsetts att företräda barnet i domstol när modern som ensam

¹¹⁷ JO 1995/96 s. 309

vårdnadshavare avlidit.¹¹⁸

En *förälder som är vårdnadshavare* är alltid part i dessa utredningar i socialnämnden. Om domstolen beslutar i enlighet med nämndens förslag om att frånta förälder vårdnaden får det stora rättsverkningar för denne. En *förälder som inte har vårdnaden* om sitt barn måste emellertid också anses som part i socialnämndens utredning såvida det inte gäller en utredning om överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrar på grund av barnets anknytning till dem (6 kap. 8 § FB). Så bör vara fallet antingen nämnden föreslår att vårdnaden ska överflyttas till den föräldern eller till någon annan. Också i de situationer utredningen mynnar ut i förslag om att anförtro vårdnaden åt någon annan omfattas föräldern som inte har del i vårdnaden av utredningen. Föräldern ska nämligen få vårdnaden överflyttad till sig om det inte är lämpligare med någon annan. Nämnden har kommit fram till sitt förslag efter en lämplighetsbedömning där barnets bästa varit avgörande (6 kap. 7, 8 a och 9 §§ FB). Det åligger således socialnämnden att i dessa fall utreda förhållandena hos den förälder som inte har vårdnaden.¹¹⁹

En person som socialnämnden till domstolen *föreslår som särskilt förordnad vårdnadshavare* torde inte bli att betrakta som part i utredningen hos socialnämnden. Det gäller familjehemsföräldrar eller andra personer som nämnden har funnit lämpligt att överflytta vårdnaden till. Detsamma gäller en person som nämnden i en framställning till domstolen anser bör anförtros vårdnaden sedan föräldrarna avlidit. En person, som av dessa olika skäl föreslås till särskilt förordnad vårdnadshavare, har därför inte insynsrätt i nämndens utredning och ska inte heller kommuniceras den innan nämnden väcker talan eller lämnar sin framställning till tingsrätten. Det är däremot viktigt att den person som föreslås till vårdnadshavare får ta del av utredningen som gäller honom eller henne för att nämndens beslutsunderlag ska bli så korrekt som möjligt.

Sekretess

Sekretess gäller inom socialtjänsten för uppgift om enskilda personliga förhållanden, om det inte står klar att uppgifterna kan röjas utan att den enskilde eller någon honom närstående lider men. Med socialtjänst förstås förutom verksamhet enligt lagstiftningen om socialtjänst, LVU och LVM också verksamhet som i annat fall enligt lag handhas av socialnämnd (7 kap. 4 § första och tredje styckena SekrL). Handläggningen i socialnämnden av bl.a. ären-

¹¹⁸ NJA 1983 s. 170

¹¹⁹ Jfr JO 1989/90 s. 251

den om vårdnad och förmynderskap omfattas alltså av denna sekretessbestämmelse. Att sekretessen avgränsas med ett s.k. omvänt skaderekvisit betyder att presumtionen är för sekretess.

Det finns dock vissa bestämmelser som bryter sekretessen. Uppgifter kan t.ex. lämnas ut om den som uppgiften gäller ger sitt samtycke till det (14 kap. 4 § SekrL). Likaså kan uppgifter lämnas ut om detta stadgas i sekretesslagen eller i lag eller förordning till vilken denna lag hänvisar (1 kap. 2 § SekrL). Socialtjänsten har t.ex. möjlighet att enligt 14 kap. 2 § SekrL polisanmäla vissa brott, liksom försök till vissa grövre brott och brott som riktar sig mot barn.

Uppgiftsskyldighet till annan myndighet som stadgas i lag eller förordning bryter också sekretessen (14 kap. 1 § SekrL). En sådan uppgiftsskyldighet är bestämmelsen i socialtjänstförordningen som säger att socialnämnden är skyldig att göra en framställning eller ansökan till domstolen om den får veta att någon åtgärd behöver vidtas i fråga om vårdnad, umgänge eller förmynderskap för ett barn (5 kap. 2 § SoF). Ett sådant uppgiftslämnande torde också ha stöd i 1 kap. 5 § SekrL eftersom det är nödvändigt att uppgifter lämnas till domstolen för att socialnämnden ska kunna fullgöra sina skyldigheter.¹²⁰ Uppgiftsskyldighet finns också i bestämmelsen i 16 kap. 10 § FB, enligt vilken socialnämnder är skyldiga att på begäran lämna överförmyndaren de uppgifter som behövs för överförmyndarens tillsynsverksamhet.

En annan sådan uppgiftsskyldighet är bestämmelsen i 6 kap. 19 § femte stycket FB. Bestämmelsen innebär att den s.k. socialtjänstsekretessen inte hindrar att uppgifter lämnas till vårdnadsutredaren. En socialnämnd som har tillgång till upplysningar som kan vara av betydelse för vårdnadsutredningen är utan hinder av sekretess skyldig att lämna sådana upplysningar på begäran av den socialnämnd som på uppdrag av rätten har utsett någon att verkställa utredningen eller av den som verkställer utredningen. Detta kan t.ex. bli aktuellt i sådana vårdnadsutredningar som görs på remiss från domstol på grund av att föräldrar avlidit och där detta blivit känt i domstolen på annat sätt än genom socialnämnden.

Ytterligare en bestämmelse om uppgiftsskyldighet finns i 14 kap. 1 § SoL. Där föreskrivs vilka myndigheter och andra som har anmälningsskyldighet till socialnämnden om de i sin verksamhet får kännedom om något som kan innebära att nämnden behöver ingripa till skydd för ett barn. En tjänsteman kan med stöd av denna bestämmelse begära in uppgifter till en utredning som gäller överflyttning av vårdnaden på grund av förälders olämplighet (6 kap. 7 § FB).

Dessutom finns det en bestämmelse i sekretesslagen som medger att se-

¹²⁰ Se mer om 1 kap. 5 § SekrL nedan

ketessen inte hindrar att uppgift lämnas ut om det är nödvändigt för att den utlämnande myndigheten ska kunna fullgöra sin verksamhet (1 kap. 5 § SekrL). Bestämmelsen som enligt förarbetena¹²¹ ska tillämpas restriktivt kan bl.a. bli tillämplig när det gäller att ta kontakt för att begära utlåtande från referenspersoner och sakkunniga.

Handlingar som rör enskildas personliga förhållanden ska förvaras så att obehöriga inte får tillgång till dem (11 kap. 5 § andra stycket SoL). Denna bestämmelse, som är ett komplement till sekretessbestämmelserna, tar sikte på sådana handlingar för vilka det gäller sekretess. Obehörig får var och en anses vara som inte har legitim anledning att ta del av handlingen i sin tjänsteutövning.¹²² Enligt 4 kap. 5 § SOSFS 2006:5 ska handlingar som rör enskilda förvaras på ett sådant sätt att endast den som har legitim anledning att ta del av handlingarna för att fullgöra sina arbetsuppgifter kan få tillgång till dem. Av 6 § arkivlagen (1990:782) följer att myndigheter som omfattas av bestämmelserna i arkivlagen ska skydda arkivet mot förstörelse, skada, tillgrepp och obehörig åtkomst. Kraven på säker förvaring tillgodoses i allmänhet genom att handlingarna förvaras i läsbara enheter som skyddar mot de nämnda faktorerna.

Gallring

Enligt huvudregeln gallras uppgifter i personakter fem år efter det att sista anteckningen gjorts och i register som utgör sammanställningar av uppgifter fem år efter det att de förhållanden som uppgifterna avser har upphört (12 kap. 1 § SoL). För att barn ska ha en möjlighet att få kunskap om sitt ursprung eller sin bakgrund behöver vissa handlingar bevaras för framtida behov. Det har därför bedömts angeläget att från gallringsreglerna undanta bl.a. handlingar som kommit in eller upprättats i samband med att ett barn har placerats eller tagits emot i ett hem för vård eller boende, i ett familjehem eller i ett annat enskilt hem som inte tillhör någon av föräldrarna eller någon som har vårdnaden om barnet (12 kap. 2 § första stycket 3 SoL). Av hänsyn till forskningens behov ska handlingar även undantas från gallring i ett representativt urval av kommuner, och i övriga kommuner, beträffande ett representativt urval av personer (12 kap. 2 § tredje stycket SoL).

¹²¹ Prop. 1979/80:2 s. 465 och 494

¹²² Prop. 1979/80:1 s. 563

10. Socialnämndens roll i domstolen

Socialnämndens talerätt

Om nämnden får veta att någon åtgärd behöver vidtas i fråga om vårdnaden om ett barn är den enligt socialtjänstförordningen skyldig att göra framställning eller ansökan om det till domstolen (5 kap. 2 § SoF). Nämnden har denna skyldighet oberoende av om den har ensam talerätt, som när det gäller en vårdnadsöverflyttning till familjehemsföräldrar, eller om frågan kan tas upp i domstolen även på annat sätt, som vid t.ex. förälders dödsfall.

Socialnämnden har *talerätt* i frågor om att

- frånta vårdnaden från en olämplig förälder, (6 kap. 7 § FB)
- flytta över vårdnaden på grund av att ett barn har rotat sig i ett familjehem, (6 kap. 8 § FB)
- flytta över vårdnaden om en eller båda föräldrarna är varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden (6 kap. 8 a § FB) och
- flytta över vårdnaden från en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare till någon av barnets föräldrar eller båda (6 kap. 10 § FB).

Socialnämnden kan *ansöka* hos tingsrätten om att en särskilt förordnad vårdnadshavare ska entledigas om han eller hon inte längre är lämplig som vårdnadshavare. Om barnet står utan vårdnadshavare på grund av att de särskilt förordnade vårdnadshavarna entledigats eller dött utser rätten efter *ansökan* från socialnämnden en eller två andra personer att vara särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 10 c § FB).

När det krävs ett beslut om vårdnaden för ett barn på grund av att en eller båda föräldrarna har dött prövar domstolen denna fråga bl.a. efter *anmälan* från socialnämnden (6 kap. 9 § FB).

Ovanstående text finns sammanfattad i ett schema i bilaga 1.

Vårdnadsöverflyttningar från föräldrar

Socialnämnden har ensam talerätt när det gäller *överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrar* (6 kap. 8 § FB).

Nämnden kan också föra talan vid domstol om att vårdnaden ska *fråntas en olämplig förälder*. Det är emellertid inte bara nämnden som kan ta upp denna fråga. Ändring i vårdnaden på grund av förälderns olämplighet kan

också utan särskilt yrkande prövas i mål om äktenskapsskillnad eller när ändring i vårdnaden prövas enligt 6 kap. 5 § FB på begäran av föräldrarna eller en av dem (6 kap. 7 § FB).

Socialnämnden har talerätt i frågor om ändring i vårdnaden när en eller båda föräldrarna är *varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden*. Frågan kan också prövas självmant av domstolen i mål om äktenskapsskillnad mellan föräldrarna och i mål när en av föräldrarna vill få en ändring i vårdnaden (6 kap. 8 a § FB).

Domstolen ska ta upp vårdnadsfrågan efter anmälan från socialnämnden om *båda föräldrarna är vårdnadshavare och dör*. Vårdnaden ska då anföras åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Om det blivit känt på annat sätt än genom socialnämnden att föräldrarna avlidit är domstolen också skyldig att utse nya vårdnadshavare (6 kap. 9 § första stycket FB). Har domstolen fått kännedom om förhållandena på annat sätt än genom socialnämnden blir det alltid frågan om någon form av remissförfarande. Avser domstolen att fatta beslut om ett interimistiskt förordnande kan den innan ett sådant beslut fattas hämta in upplysningar från socialnämnden i frågan (6 kap. 20 § FB). Innan domstolen slutligt avgör vårdnadsfrågan är den skyldig att ge socialnämnden tillfälle att lämna upplysningar. Nämnden är å sin sida skyldig att lämna de upplysningar den har som kan vara av betydelse för frågans bedömning. Om det behövs ytterligare utredning får socialnämnden i regel i uppdrag av domstolen att utse någon att verkställa en sådan (6 kap. 19 § FB).

Om bara *den ena föräldern är vårdnadshavare och denne dör* ska domstolen ta upp vårdnadsfrågan på anmälan av socialnämnden eller på ansökan av den andra föräldern. Rätten ska då anförtro vårdnaden till den andra föräldern eller, om det är lämpligare, åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 9 § andra stycket FB). Om möjlighet att utse god man för barnet se avsnittet Parter (s. 77).

Vårdnadsöverflyttningar från särskilt förordnade vårdnadshavare

Om barnet står under vårdnad av en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare kan antingen en av föräldrarna eller båda föra talan om att vårdnaden ska överflyttas till honom eller henne eller till dem båda. Också socialnämnden har talerätt i frågor om *överflyttning av vårdnaden från särskilt förordnade vårdnadshavare till föräldrarna* (6 kap. 10 § FB). Avgörande för rättens beslut är vad som är bäst för barnet (6 kap. 2 a § FB).

En särskilt förordnad vårdnadshavare kan alltid *på egen begäran bli entledigad* från sitt uppdrag. Om barnet har två särskilt förordnade vårdnads-

havare kan en av dem eller båda begära att den gemensamma vårdnaden ska upplösas och att en av dem anförtros vårdnaden. Domstolen kan också i mål om äktenskapsskillnad mellan särskilt förordnade vårdnadshavare utan yrkande anförtro vårdnaden åt en av dem om det är uppenbart att gemensam vårdnad är oförenlig med barnets bästa (6 kap. 10 b § FB). I dessa situationer har socialnämnden ingen talerätt.

Om en särskilt förordnad vårdnadshavare vid utövandet av vårdnaden gör sig skyldig till *missbruk eller försummelse eller av någon annan orsak inte längre är lämplig som vårdnadshavare* ska han eller hon entledigas från uppdraget. I denna situation är det bara socialnämnden som kan ansöka om ändring i vårdnaden (6 kap. 10 c § FB). Ordalydelsen i lagtexten visar att det krävs mindre för att en särskilt förordnad vårdnadshavare ska entledigas än när det är fråga om att entlediga en förälder som är vårdnadshavare. För att en förälder ska fräntas vårdnaden krävs nämligen brister som medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling (6 kap. 7 § FB).

För det fallet att båda de särskilt förordnade vårdnadshavarna entledigas eller avlider ska rätten utse en eller två andra personer som särskilt förordnade vårdnadshavare. Domstolen prövar en sådan ändring i vårdnaden efter ansökan av socialnämnden (6 kap. 10 c § FB).

Behörig tingsrätt

Det är *barnets hemvist* som avgör vilken tingsrätt som ska ta upp frågor om *vårdnad*. Om det inte finns någon behörig domstol, tas frågan upp av Stockholms tingsrätt (6 kap. 17 § FB). Barnets hemvist avgörs i regel utifrån var barnet är folkbokfört. Om ett barn är placerat i ett familjehem och en vårdnadsöverflyttning blir aktuell torde barnet som regel vara folkbokfört där. En person ska nämligen folkbokföras på den fastighet där han eller hon anses vara bosatt (6 § folkbokföringslagen [1991:481]). Enligt huvudregeln anses man vara bosatt där man regelmässigt tillbringar sin dygnsvila (7 §). Från denna regel finns vissa undantag. T.ex. anses vård på en institution inte leda till ändrad bosättning (10 §). Enligt praxis anses dock ett familjehem inte vara en institution i den mening som avses i bestämmelsen.¹²³I en annan undantagsbestämmelse stadgas det att om dygnsvilan regelmässigt tillbringas på en annan fastighet under en på förhand bestämd tid av högst sex månader anses detta inte leda till ändrad bosättning (8 §). En familjehemsplacering är emellertid i regel inte tidsbestämd och understiger sällan sex månader när en vårdnadsöverflyttning blir aktuell. Behörig domstol i

¹²³ RÅ 1997 ref. 80

frågor om överflyttning av vårdnaden till familjehemsförälder är därför i regel tingsrätten där familjehemmet är beläget.

Frågor om förordnande och entledigande av *förmyndare* tas upp av tingsrätten i den ort där *barnet är folkbokfört* (10 kap. 13 § FB).

Ansvarig socialnämnd

I föräldrabalken finns det inga särskilda bestämmelser som reglerar vilken socialnämnd som har ansvaret att väcka talan eller göra en framställning till domstolen om att vårdnaden ska överflyttas från föräldrar till särskilt förordnade vårdnadshavare. I avsaknad av bestämmelser i FB måste det istället vara de grundläggande reglerna i socialtjänstlagen som avgör vilken socialnämnd som är ansvarig. I 2 kap. 2 § SoL finns regler om vistelsekommunens ansvar. Från denna regel om vistelsekommunens ansvar finns emellertid vissa undantag. Ett av dessa undantag är placeringskommunens ansvar för vissa insatser även om barnet vistas i en annan kommun, t.ex. bistånd, stöd och sociala tjänster av vissa slag (16 kap. 2 § SoL).

För barn som vårdas i annat hem än det egna ska socialnämnden minst en gång var sjätte månad överväga eller pröva om vården fortfarande behövs respektive ska upphöra (6 kap. 8 § SoL och 13 § LVU). Det är den socialnämnd som placerat barnet som gör dessa överväganden respektive prövningar och som också genomför utredningen och fattar beslut om att vården ska upphöra när den inte längre behövs. Det är också denna kommun som har ansvaret för att efter tre år och därefter regelbundet särskilt överväga om det finns skäl att ansöka om vårdnadsöverflyttning till familjehemsföräldrarna. Det ligger därför i sakens natur att den socialnämnd som har ansvaret för överväganden om vårdnadsöverflyttningar också har ansvar för att genomföra utredningen och väcka talan hos domstol om det blir aktuellt. Det är också den kommunen som har bäst kännedom om barnets, föräldrarnas och familjehemmets förhållanden inför en utredning.

Ansvaret att genomföra utredning och väcka talan eller göra en framställning till domstolen om en vårdnadsöverflyttning får, mot bakgrund av vad som sagts, anses ligga på barnets vistelsekommun och i de fall barnet vistas i familjehem på placeringskommunen.

För ensamkommande barn som har fått uppehållstillstånd finns det däremot uttalat i lagen vilken socialnämnd som har ansvar att väcka talan om eller anmäla behov av en särskilt förordnad vårdnadshavare. Enligt den särskilda lagen om god man för ensamkommande barn är det nämligen socialnämnden i den kommun där barnet vistas som har denna skyldighet (10 § Lgeb). Den kommun Migrationsverket anvisat att ordna boendet för

barnet ska anses som barnets vistelsekommun enligt socialtjänstlagen (3 § lagen om [1994:137] om mottagande av asylsökande m.fl.). Detta gäller oavsett hur kommunen väljer att ordna barnets boende.¹²⁴

Socialnämnden som part

Vårdnadsfrågor som gäller att

- vårdnaden frántas olämplig förälder, (6 kap. 7 § FB)
- vårdnaden överflyttas till familjehemsföräldrar, (6 kap. 8 § FB)
- vårdnaden överflyttas på grund av varaktigt förhinder att utöva den (6 kap. 8 a § FB) och
- vårdnaden överflyttas till föräldrarna från särskilt förordnade vårdnads-havare (6 kap. 10 § FB).

skall i domstolen handläggas som tvistemål (6 kap. 17 § FB). Rättegångsbalkens regler (bl.a. 11 och 42 kap.) gäller då vid vårdnadsfrågornas handläggning i domstolen. Om nämnden väcker talan i sådana mål agerar den som *part* i domstolen och lägger fram sin utredning i saken i samband med stämningsansökan.

Också frågan om vårdnaden när en av två särskilt förordnade vårdnads-havare inte längre vill att vårdnaden ska vara gemensam (6 kap. 10 b § FB) ska handläggas som tvistemål. I dessa mål – liksom i ”vanliga” vårdnads-processer mellan föräldrar – saknar socialnämnden talerätt och intar inte heller ställningen av part. I sådana mål kan nämnden bara på domstolens begäran lämna upplysningar eller avge yttrande.

Vårdnadsfrågor efter en eller båda föräldrarnas död handläggs som s.k. domstolsärenden (6 kap. 17 § andra stycket FB). Det innebär att lagen (1996:242) om domstolsärenden i stället för rättegångsbalkens regler blir tillämplig på förfarandet i domstolen. I dessa fall ska domstolen pröva vårdnadsfrågan bl.a. efter *anmälan* från socialnämnden (6 kap. 9 § FB). Nämnden har i denna typ av ärenden enligt äldre praxis inte ansetts behörig att föra talan som part.¹²⁵ Sedan lagen om domstolsärenden införts kan det emellertid diskuteras om inte socialnämnden numera borde anses som part i dessa ärenden. I författningskommentaren till lagen framhålls nämligen att om det finns en skyldighet att göra en anmälan innebär det att anmä-laren är part i ärendet.¹²⁶ En sådan skyldighet finns stadgad i socialtjänst-

¹²⁴ Prop. 2005/06:46 s. 58

¹²⁵ NJA 1981 s. 533

¹²⁶ Prop. 1995/96:115 s. 145

förordningen för de fall där nämnden får veta att någon åtgärd beträffande vårdnaden behöver vidtas (5 kap. 2 § SoF).

Entledigande av en särskilt förordnad vårdnadshavare som inte längre är lämplig för uppdraget prövas efter *ansökan* av socialnämnden. Likaså ska domstolen, om båda vårdnadshavarna entledigas eller dör, på *ansökan* av socialnämnden utse en eller två andra personer att vara särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 10 c § FB). Också i dessa fall ska lagen om domstolsärenden tillämpas på förfarandet i domstolen. Frågan kan bara prövas i domstolen efter ansökan av nämnden. Nämnden torde ha ställning som part i dessa ärenden.

Både en *anmälan* och en *ansökan* enligt lagen om domstolsärenden ska göras skriftligen (4 § lagen om domstolsärenden). Förfarandet hos domstolen är också skriftligt även om sammanträde i vissa fall kan ingå i förfarandet (13 och 14 §§ samma lag).

I de fall socialnämnden har talerätt lämnar den in en stämningsansökan tillsammans med utredningen. I övriga fall lämnas utredningen tillsammans med nämndens ansökan eller anmälan. Oberoende av vilken typ av mål eller ärende det är fråga om bör personbevis på berörda personer alltid bifogas handlingarna till domstolen.

Rätten att överklaga

Tingsrättens beslut i vårdnadsfrågan överklagas till hovrätten, men ges in till tingsrätten. Detta gäller oberoende av om det är ett tvistemål enligt rättegångsbalken eller ett ärende enligt lagen om domstolsärenden.

En tvistemålsdom får överklagas av part (50 kap. 1 § RB). Socialnämnden kan alltså överklaga sådana domar om den har talerätt och därmed ställning av part (se tidigare avsnitt om socialnämndens talerätt och socialnämnden som part).

Ett vårdnadsbeslut som i domstolen handlagts som ett ärende enligt lagen om domstolsärenden får överklagas av den som beslutet rör, om det har gått honom eller henne emot (36 § lagen om domstolsärenden). Detta gäller alltså dels när vårdnaden avgjorts efter en eller båda föräldrarnas död, dels frågor om entledigande av särskilt förordnad vårdnadshavare som inte längre är lämplig (6 kap. 9 och 10 c §§ FB). I ett domstolsärende är det inte bara de som varit eller kunnat vara parter i tingsrätten som har rätt att överklaga.¹²⁷ Det är inte uteslutet att socialnämnden är behörig att överklaga båda de nämnda typerna av beslut.

¹²⁷ Prop. 1995/96:115 s. 173

I lagen om domstolsärenden finns det också särskilda regler om omprövning av beslut som handlagts enligt nämnda lag (34 § lagen om domstolsärenden).

Rättegångskostnader

I mål eller ärenden om vårdnad är huvudprincipen att vardera parten står för sina egna rättegångskostnader (6 kap. 22 § FB). En part som orsakar en onödig rättegång eller gör sig skyldig till vårdslös eller försumlig processföring under rättegången kan dock åläggas att helt eller delvis betala motpartens rättegångskostnader (18 kap. 3 och 6 §§ RB).

11. Särskilt förordnad förmyndare

Vilka situationer

Enligt grundregeln är den eller de som har förordnats särskilt till vårdnadshavare också förmyndare för barnet. Om särskilda skäl talar för det, ska dock någon annan än den särskilt förordnade vårdnadshavaren förordnas till förmyndare (10 kap. 3 § FB).

Den eller de som anförtros vårdnaden blir därigenom automatiskt också förmyndare för barnet. Det kan emellertid finnas tillfällen när det är mindre lämpligt att låta förmynderskapet följa vårdnaden, t.ex. när den underårigas förmögenhetsförhållanden är komplicerade och vårdnadshavarna saknar erfarenhet av eller förutsättningar för att förvalta en förmögenhet av sådan beskaffenhet. I sådana fall har rätten möjlighet att förordna olika personer som vårdnadshavare och som förmyndare.¹²⁸ Det finns också andra skäl som medför att någon annan än den särskilt förordnade vårdnadshavaren kan förordnas till förmyndare. Ett sådant skäl kan vara att den särskilt förordnade vårdnadshavaren inte anser sig ha tillräckliga kunskaper för att kunna förvalta barnets egendom eller att det föreligger eller kan uppstå en jävssituation. Det kan också vara fråga om svårigheter i relationerna mellan ett barns föräldrar och de särskilt förordnande vårdnadshavarna som gör att det behövs en särskilt förordnad förmyndare som självständigt kan företräda barnet i dessa avseenden.¹²⁹

Det finns också en möjlighet att medförmyndare förordnas om den eller de som på grund av lag ska vara förmyndare inte lämpligen kan ha hand om förmynderskapet ensamma (10 kap. 8 § FB). Detta kan bli aktuellt t.ex. om barnets förmögenhetssituation inte är så komplicerad att någon annan än den särskilt förordnade vårdnadshavaren självständigt behöver sköta förmynderskapet, men tillräckligt svår för att den särskilt förordnade vårdnadshavaren ska behöva stöd och hjälp i förmyndaruppdraget.

Socialnämnden är skyldig att göra en framställning till behörig domstol om den får veta att någon åtgärd behöver vidtas i fråga om förmynderskapet för ett barn (5 kap. 2 § SoF). Någon talerätt har socialnämnden däremot inte i dessa fall. Socialnämnden finns inte med i uppräknningen av dem som är behöriga att hos rätten ansöka om särskilt förordnad förmyndare. Rätt att

¹²⁸ Prop. 1993/94:251 s. 103 och 192

¹²⁹ Sveriges Kommuner och Landsting, Cirkulär 2001:32

göra ansökan har däremot överförmyndaren, förmyndare, vårdnadshavare, den underåriga själv om han eller hon har fyllt sexton år, samt hans eller hennes make, registrerad partner eller sambo och närmaste släktingar (10 kap. 18 § FB). Förordnande av förmyndare handläggs av tingsrätten i den ort där den underåriga är folkbokförd (10 kap. 13 § FB). Det är alltså samma tingsrätt som handlägger vårdnadsfrågan för barnet (6 kap. 17 § FB). Av 5 kap. 2 § SoF följer alltså att socialnämnden, när den ansöker om överflyttning av vårdnaden till en särskilt förordnad vårdnadshavare, samtidigt anmäler till domstolen om det finns behov av medförmyndare eller behov av att förmynderskapet anförtros åt någon annan person än den föreslagna vårdnadshavaren. När det gäller personkretsen i LSS är kommunen dessutom skyldig att anmäla behovet av förmyndare till överförmyndaren (15 § 6 LSS).

Om socialnämnden finner att förhållandena talar för att en förälder inte kommer att förvalta sitt barns egendom på ett betryggande sätt är den skyldig att anmäla detta till överförmyndaren (5 kap. 3 § SoF). Är förhållandena av så allvarligt slag att förälder bör skiljas från förmynderskapet eller behöver en medförmyndare är nämnden dessutom skyldig att till domstolen anmäla att en sådan åtgärd behöver vidtas (5 kap. 2 § SoF). Detta förutsätter emellertid att föräldrarnas ansvar som vårdnadshavare inte samtidigt ifrågasätts. Då begär nämnden i stället att domstolen fråntar föräldern vårdnadsansvaret och överflyttar det till en särskilt förordnad vårdnadshavare.

Vem kan utses

Om annan än den särskilt förordnade vårdnadshavaren ska förordnas till förmyndare måste den som utses uppfylla vissa krav enligt lagen. Den som utses till förmyndare ska vara rättrådig, erfaren och i övrigt lämplig. För syskon ska samma person utses till förmyndare, om inte särskilda skäl talar mot det (10 kap. 6 § FB).

Om förmynderskapet och vårdnadsansvaret separeras har motivet till detta naturligtvis också betydelse för vem som bör utses till förmyndare. Vilka kvalifikationer som krävs ser delvis olika ut om uppdraget att utse särskild förmyndare beror på att barnet har komplicerade förmögenhetsförhållanden eller om det har tillkommit för att undvika en intressekonflikt.

En viljeförklaring från föräldrarna eller en av dem ska i regel följas, om föräldrarna avlidit. Den person föräldrarna eller en av dem gett tillkänna att de önskar till förmyndare ska förordnas om det inte är olämpligt (10 kap. 7 § FB).

Det torde vara sällsynt att socialnämnden har förslag på lämplig person när förmyndare ska förordnas särskilt. I sådana ärenden är emellertid

domstolen skyldig att bereda överförmyndaren tillfälle att lämna förslag på person som är lämplig för uppdraget (10 kap. 14 § FB). Från socialnämndens sida räcker det därför med att till domstolen anmäla behovet av att särskilt förordnad förmyndare utses utan förslag på namn, om nämnden inte genom viljeförklaring från föräldrar eller på annat sätt fått kännedom om lämplig person för uppdraget.

Arvode och ersättning för utgifter

Förmyndaren har rätt till ett skäligt arvode och ersättning för de utgifter som har varit skäligt påkallade för uppdraget. Det är överförmyndaren som fattar beslut om arvodet och ersättningen. Han eller hon bestämmer också i vad mån arvode och ersättning ska betalas med medel som tillhör den unge (12 kap. 16 § FB).

För såväl arvode som ersättning för utgifter gäller att de ska betalas av den omyndiges medel i den mån dennes beräknade inkomster det år förmyndaruppdraget avser överstiger 2,65 prisbasbelopp eller den omyndige har tillgångar som överstiger två prisbasbelopp. I övrigt ska arvodet och ersättningen betalas av kommunen (12 kap. 16 § FB).

I cirkulär från Sveriges Kommuner och Landsting finns underlag för kommunala beslut om ersättning till förordnade förmyndare för underåriga.¹³⁰

Olämplig förmyndare

Om förmyndaren vid utövandet av förmynderskapet gör sig skyldig till missbruk eller försummelse ska han entledigas. Detsamma gäller om förmyndaren kommer på ekonomiskt obestånd och därför är olämplig att vara förmyndare eller om förmyndaren av någon annan orsak inte längre är lämplig som förmyndare (10 kap. 10 § FB).

De uppgifter överförmyndare behöver i sin tillsynsverksamhet är socialnämnden skyldig att på begäran av överförmyndaren lämna över (16 kap. 10 § FB). Genom denna uppgiftsskyldighet bryts den sekretess som annars skulle ha gällt mot överförmyndaren (14 kap. 1 § SekrL).

Socialnämnden är skyldig att göra framställning till tingsrätten om den får veta att särskilt förordnad förmyndare inte längre är lämplig och därför bör entledigas (5 kap. 2 § SoF). Gäller det istället en förälder som nämnden finner inte kommer att förvalta sitt barns egendom på ett betryggande sätt ska nämnden anmäla förhållandena till överförmyndaren (5 kap. 3 § 3 SoF).

¹³⁰ Cirkulär 1990:120 och 1997:149

God man

I vissa fall kan god man förordnas att företräda barnet i förmyndarens ställe. Detta gäller bl.a. om en förmyndare på grund av sjukdom eller av någon annan orsak inte kan utöva förmynderskapet (11 kap. 1 § FB). Uppdraget som god man avser i dessa situationer alla förmyndarens uppgifter och är inte begränsat till vissa på förhand bestämda angelägenheter.

Om en förmyndare eller dennes make eller sambo tillsammans med barnet har del i oskiftat dödsbo ska också god man förordnas att vårda den underårigas rätt i dödsboet (11 kap. 2 § första stycket FB). En sådan situation uppkommer om en förälder avlider och barnet tillsammans med den andra föräldern är delägare i dödsboet. Förordnandet är då begränsat till vården av den underårigas rätt i dödsboet. En god man ska också förordnas om den underåriga ska företa en rättshandling eller vara part i en rättegång och förmyndaren enligt 12 kap. 8 § FB inte kan företräda barnet (11 kap. 2 § andra stycket FB). Även i andra fall när motstridiga intressen finns mellan förmyndaren och barnet ska god man förordnas (11 kap. 2 § tredje stycket FB).

Det är överförmyndaren som har behörighet att förordna om god man. Socialnämnden är skyldig att anmäla till överförmyndaren om den finner att god man bör förordnas för ett barn (5 kap. 3 § 1 SoF).

12. Barnets umgänge efter en vårdnadsöverflyttning

Med föräldrarna

I föräldrabalken anges det att barnet ska ha rätt till umgänge med en förälder som det inte bor tillsammans med (6 kap. 15 § första stycket FB). Härigenom markeras att umgänget i första hand är till för barnet samt att det är barnets intressen och behov som ska vara avgörande. Någon plikt för barnet att umgås med föräldern finns inte, inte heller någon absolut rätt för föräldern att umgås med barnet. Barnets bästa ska vara avgörande för innehållet i den rätt till umgänge som barnet ska ha (6 kap. 2 a § FB). I förarbetena framhålls att det inte alltid är bäst för barnet att umgås med den förälder som det inte bor tillsammans med. Ibland kan det vara bäst för barnet om något umgänge inte alls äger rum eller om umgänge kommer till stånd först när barnet har nått en mogen ålder. Så kan vara fallet om föräldern har gjort sig skyldig till övergrepp mot barnet eller den andra föräldern. I sådana fall kan umgänget vara direkt skadligt för barnet. Därmed är det dock inte sagt att umgänge bör uteslutas i alla fall där det förekommit övergrepp. Det måste som alltid bli beroende av en individuell prövning med utgångspunkt från vad som är bäst för barnet.¹³¹

Hänsyn måste vidare tas till den anknytning som barnet har till den andra föräldern. Kan det befaras att barnet på grund av den yttre miljön eller av annan orsak kan komma att ta fysisk eller psykisk skada, bör umgänge inte få komma till stånd. Barnet ska t.ex. inte behöva umgås med en förälder som vistas i en miljö där alkohol eller narkotika missbrukas.¹³²

Vid avgörandet ska hänsyn tas till barnets vilja med beaktande av barnets ålder och mognad (6 kap. 2 b § FB).

Enligt 6 kap. 1 § tredje stycket SoL och 14 § LVU är det socialnämndens ansvar att under tiden en familjehemsplacering pågår främja barnets kontakt med hemmiljön. Nämnden ska se till att barnets behov av umgänge med föräldrar tillgodoses så långt möjligt. Barnets rätt till umgänge med en förälder gäller även om vårdnaden om barnet har anförtrotts åt en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Om en vårdnadsöverflyttning har ge-

¹³¹ Prop. 1997/98:7 s. 114 f.

¹³² Prop. 1981/82:168 s. 75

nomförts är det i stället de särskilt förordnade vårdnadshavarna och barnets föräldrar som har ett ansvar för att barnets behov av umgänge med föräldrar som barnet inte bor tillsammans med så långt möjligt tillgodoses (6 kap. 15 § andra stycket FB). I dessa fall får dock bestämmelsen i 6 kap. 2 a § FB om att risken för att barnet får illa särskild aktualitet (jfr 14 § LVU).¹³³

När det gäller barn som har vistats en längre tid i ett familjehem finns det inte alltid en god känslomässig anknytning till föräldrarna. Det kan inte uteslutas att det ändå kan ligga i barnets intresse att träffa föräldrarna eller på annat sätt ha kontakt med dem.

Umgänge kan också ske genom annan kontakt än att barnet och föräldrarna träffar varandra (6 kap. 15 § första stycket FB). Denna möjlighet för domstolen att kunna fatta beslut om umgänge på annat sätt, t.ex. genom brev eller telefon, är inte avsedd att begränsa barnets rätt att träffa den andra föräldern. Möjligheten bör användas bara i undantagsfall som ett sätt att åstadkomma kontakt i situationer där ett vanligt umgänge inte kan komma till stånd i någon egentlig utsträckning, t.ex. om barnet och föräldern sedan en längre tid inte har någon kontakt alls eller endast en ringa kontakt. I förarbetena har man dessutom framhållit att lagregeln kan ge en signal om att den frånvarande föräldern spelar en roll i barnets liv.¹³⁴

Det är rätten som prövar frågor om umgänge. Talan väcks av den förälder som vill få tillfälle till umgänge (6 kap. 15 a § FB). Detsamma gäller om vårdnaden överflyttats till annan eller andra personer än föräldrarna. De särskilt förordnade vårdnadshavarna får då svara i domstolen och företräda barnet i umgängesfrågan. Frågan om umgänge prövas emellertid bara av rätten om barnets särskilt förordnade vårdnadshavare och föräldrarna inte kan komma överens i umgängesfrågan. Socialnämnden har också ett ansvar att vid behov bistå de särskilt förordnade vårdnadshavarna och föräldrarna med att försöka komma överens om hur umgänget ska ordnas (5 kap. 1 § SoL). Den möjlighet till skriftligt avtal om umgänge med godkännande av socialnämnden som finns för föräldrar, står emellertid inte öppen för de situationer när vårdnaden har överflyttats till särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 15 a § tredje stycket FB). I regel har barnet varit placerat några år innan vårdnaden överflyttas. Det kan då ha utvecklats en form för umgänget. I de situationer när vårdnaden överflyttas till familjehemsföräldrarna är det emellertid vanligt att umgänget uteblivit eller varit mycket sporadiskt. Ofta fortsätter umgänget också på detta sätt även efter vårdnadsöverflyttningen.

I ett mål i HD där socialnämnden förde talan om överflyttning av vård-

¹³³ Prop. 1997/98:7 s. 115

¹³⁴ Prop. 2005/06:99 s. 55 och 89

naden enligt 6 kap. 8 § FB till familjehemsföräldrarna, ansågs det inte finnas några hinder i målet för förälder att få umgängesrätten prövad, trots att talan om detta inte hade väckts genom stämning.¹³⁵

Numera har också socialnämnden en möjlighet att väcka talan om barnets umgänge med en förälder (6 kap. 15 a § första stycket FB). Anledning för socialnämnden att väcka talan kan finnas framför allt om nämndens utredningar visar att barnet mår dåligt eller riskerar att fara illa om umgänget fortsätter i den ordning och omfattning som har bestämts tidigare, t.ex. för att umgängesföräldern gör sig skyldig till övergrepp mot barnet eller någon annan i familjen eller har allvarliga missbruksproblem. Nämnden kan då komma fram till att umgänget bör begränsas eller upphöra. Även om talerätten huvudsakligen är motiverad av att socialnämnden bör kunna väcka talan om ett minskat umgänge, är den inte begränsad till detta utan gäller generellt.¹³⁶ Bestämmelsen har naturligtvis också relevans när vårdnaden har överflyttats till särskilt förordnade vårdnadshavare. Talan kan då som nämnts väckas av en förälder som vill umgås med sitt barn. Någon talerätt för den särskilt förordnade vårdnadshavaren finns däremot inte när det gäller att begränsa föräldrars umgänge med barnet. Finns det ett sådant behov får socialnämnden istället väcka talan.

Med annan närstående

Särskilt förordnade vårdnadshavare har, liksom förälder som är vårdnadshavare, ett ansvar för att behovet av umgänge med någon annan som står barnet särskilt nära så långt möjligt tillgodoses (6 kap. 15 § FB tredje stycket). Det kan gälla far- och morföräldrar, men också andra personer som står barnet nära. I den mån ett bristande umgänge beror på att vårdnadshavaren inte tar sitt ansvar är det en viktig uppgift för socialtjänsten att försöka få vårdnadshavaren att se till barnets behov.¹³⁷

Domstolen får besluta om umgänge mellan barnet och någon annan än en förälder. Det är bara socialnämnden som har talerätt i dessa fall. I lagparagrafen sägs att när socialnämnden bedömer om en sådan talan ska föras ska den särskilt beakta barnets behov av umgänge med sina morföräldrar och farföräldrar och andra som står barnet särskilt nära (6 kap. 15 a § andra stycket FB). Socialnämnden gör först en utredning och bedömer om det ligger i barnets intresse att umgänget blir fastslaget. Det ligger i sakens na-

¹³⁵ NJA 1993 s. 666

¹³⁶ Prop. 2005/06:99 s. 89

¹³⁷ Prop. 1997/98:7 s. 61

tur att det endast i sällsynta fall kan finnas anledning för nämnden att föra en sådan talan.¹³⁸ I senare förarbeten har emellertid regeringen framhållit hur angeläget det är att socialnämnderna verkligen uppmärksammar de situationer där barnet kan ha behov av umgänge med andra än föräldrarna. Det gäller särskilt kontakten med mor- och farföräldrar. En kontinuerlig kontakt med den äldre generationen är av stor betydelse. Det kan ge en värdefull trygghet, inte minst om föräldrarna separerar eller om en av dem dör. Men också i andra fall kan ett barn ha ett starkt behov av umgänge med en närstående. Det gäller t.ex. halvsyskon eller barn som växer upp i en samkönad familjebildning. Liksom för talan om umgänge med en förälder bör socialnämnden emellertid i första hand verka för en överenskommelse med barnets vårdnadshavare.¹³⁹ Behovet av umgänge kan naturligtvis också gälla tidigare familjehemsföräldrar om det inte är till dem vårdnaden har överflyttats.

Den beslutanderätt som tillkommer socialnämnden när det gäller 6 kap. 15 a § andra stycket FB får enligt 10 kap. 5 § SoL inte delegeras.

Någon särskild bestämmelse finns inte om rätt att överklaga ett beslut hos socialnämnden att inte väcka talan om umgänge med närstående. Det har ansetts oklart om socialnämndens beslut att inte väcka talan kan överklagas (jfr art. 6 och 13 i Europakonventionen).¹⁴⁰ Den som vill ha ett umgänge fastlagt är emellertid alltid oförhindrad att på nytt vända sig till nämnden i samma fråga. JO har uttalat att ett beslut av en socialnämnd om att inte väcka talan enligt 6 kap. 15 a § FB kan överklagas enligt bestämmelserna om laglighetsprövning i 10 kap. KL samt att det inte föreligger någon skyldighet att upplysa om denna möjlighet i beslutet.¹⁴¹

Den som har begärt att nämnden ska väcka talan hos tingsrätten har intagit ställning av part i det hos nämnden uppkomna ärendet. Det innebär att nämnden i enlighet med 11 kap. 8 § SoL ska ge personen ifråga möjlighet att yttra sig över utredningen och bereda honom eller henne tillfälle till företräde inför nämnden.¹⁴² Socialnämndens utredning dokumenteras i enlighet med 11 kap. 5 § SoL, vare sig nämnden beslutar att väcka talan eller väljer att inte göra det.

¹³⁸ Prop.1981/82:168 s. 43

¹³⁹ Prop. 2005/06:99 s. 57 och 90

¹⁴⁰ Rother-Schirren m.fl. 2001 s. 254

¹⁴¹ JO 2006-04-28, dnr 696-2006

¹⁴² JO 1993/94 s. 311

13. Innebörden av att vara särskilt förordnad vårdnadshavare

Information

När socialnämnden utreder en överflyttning av vårdnaden till andra än föräldrarna är det viktigt att i ett tidigt skede upplysa de berörda personerna om vilka konsekvenser en ändring av vårdnadsansvaret kommer att få. Informationen bör lämnas innan man från socialtjänstens sida frågar parterna om deras inställning till en vårdnadsöverflyttning, så att de har en fullständig bild av vad överflyttningen innebär inför ställningstagandet.

När vårdnadsöverflyttningen har beslutats av domstolen är det angeläget att på nytt informera om konsekvenserna. Det kan då många gånger också vara lämpligt att diskutera praktiska frågor i anslutning till denna information.

Vårdnadsansvaret

Den som har vårdnaden om ett barn har ett ansvar för barnets personliga förhållanden och ska se till att barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran blir tillgodosedda (6 kap. 2 § FB). I rätten till omvårdnad ingår inte endast rätten för barnet att få sina materiella behov tillfredsställda. Minst lika viktig är den del som kan hänföras till barnets psykiska behov. I barnets rätt till trygghet ligger bl.a. att få leva i ett stabilt förhållande och att ha någon att lita på. Till en god vård och fostran hör att barnet får känna att det behövs och att barnet får pröva sin förmåga och utveckla sina inneboende resurser för att efter hand frigöra sig från sitt beroende av vårdnadshavarna. I en god fostran ligger också att barnet får lära sig att sätta gränser för sitt handlande och ta ansvar.¹⁴³

Barn ska vidare behandlas med aktning för sin person och egenart och får inte utsättas för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling (6 kap. 1 § FB). Vårdnadshavarna ska alltså ta hänsyn och visa respekt för de individuella egenskaper och de särdrag som ett barn har. Barn har med stigande ålder rätt till ett allt starkare integritetsskydd. Barnets rätt till ett privatliv och skydd mot insyn kan dock av naturliga skäl inte vara absolut. Inskränkningar måste tålas och accepteras för att vårdnadshavarna

¹⁴³ Prop. 1981/82:168 s. 59

ska kunna fullgöra sin tillsynsskyldighet.¹⁴⁴

Vårdnadshavaren har också ansvar för att barnet får den tillsyn som behövs med hänsyn till dess ålder, utveckling och övriga omständigheter. I vårdnadsansvaret ligger också att bevaka att barnet får tillfredsställande försörjning och utbildning. För att hindra att barnet orsakar skada för någon annan har vårdnadshavaren ett ansvar för att barnet står under uppsikt eller att andra lämpliga åtgärder vidtas (6 kap. 2 § FB).

Vårdnadshavaren har rätt och skyldighet att bestämma i frågor som rör barnets personliga angelägenheter och ska därvid i takt med barnets stigande ålder och utveckling ta allt större hänsyn till barnets synpunkter och önskemål. Har barnet två särskilt förordnade vårdnadshavare ska de tillsammans bestämma i dessa frågor (6 kap. 11 och 13 §§ FB).

Tillsynsansvar

I vårdnadshavarens tillsynsansvar ligger naturligtvis att se till att barnet inte skadas. Ansvaret innebär emellertid också att utöva den tillsyn över barnet som behövs för att inte skada någon annan. Försummelse i avseenden som orsakar skada medför skadeståndsskyldighet för vårdnadshavaren. Detta skadeståndsansvar har förtydligats i föräldrabalken (6 kap. 2 § FB).

Tillsynsplikten har också i vissa hänseenden fått särskild straffsanktion. I t.ex. 23 kap. 6 § BrB stadgas det om straff för föräldrar eller andra uppfostrare eller förmyndare som underlåter att hindra den som står under deras vård eller lydnad från brott, när det kan ske utan fara för dem själva eller deras närmaste och utan anmälan till myndighet. Denna skyldighet att hindra brott gäller alltså också familjehemsföräldrar utan att vårdnaden överflyttats till dem.

Arvsrätt

Att vårdnaden överflyttas till särskilt förordnade vårdnadshavare innebär inte att barnets rättsliga anknytning till föräldrarna bryts. Barnet har arvsrätt efter föräldrarna och deras släkt (2 kap. 1 § ÄB). De har däremot ingen lagstadgad arvsrätt efter särskilt förordnade vårdnadshavare. Vill familjehemsföräldrar som blivit vårdnadshavare eller andra särskilt förordnade vårdnadshavare att barnet de har vårdnaden om ska ärva dem måste de därför upprätta ett testamente.

¹⁴⁴ Prop. 1981/82:168 s. 60

Underhållsskyldighet

Den som förordnats särskilt till vårdnadshavare och alltså inte är barnets förälder har ingen underhållsskyldighet mot barnet. Vårdnadshavaren har emellertid ansvar att bevaka att barnet får tillfredsställande försörjning, vilket innebär att denne måste se till att barnet får de bidrag till sin försörjning som det har rätt till (6 kap. 2 § FB). Det kan t.ex. gälla underhållsbidrag, underhållsstöd, barnbidrag, barnpension och vårdbidrag.

Det är att märka att båda föräldrarna fortfarande är underhållsskyldiga även om vårdnaden har överflyttats till andra personer (7 kap. 2 § FB).

Förmyndare

Förmyndaren ska förvalta den omyndiges tillgångar och företräda honom eller henne i angelägenheter som rör tillgångarna. Detta gäller dock inte i fråga om tillgångar som omyndiga enligt lag själva råder över eller som de genom t.ex. gåva eller arv har förvärvat och som står under särskild förvaltning (12 kap. 1 § FB). Det ansvar och de uppgifter som förmyndaren har rör således den omyndiges tillgångar.

Den eller de som har förordnats särskilt till vårdnadshavare är också automatiskt barnets förmyndare. Om särskilda skäl talar för det ska dock någon annan person förordnas till förmyndare för den underåriga (10 kap. 3 § FB). Det kan finnas tillfällen när det är mindre lämpligt att låta förmynderskapet följa vårdnaden, t.ex. när den underårigas förmögenhetsförhållanden är komplicerade.¹⁴⁵ Vårdnad och förmynderskap följs alltså inte alltid åt.

Det är förmyndarens plikt att föra räkenskaper över sin förvaltning och göra anteckningar i den utsträckning som kan anses behövlig med hänsyn till egendomens omfattning och omständigheterna i övrigt (12 kap. 5 § FB). Förmyndaren står under överförmyndarens tillsyn och är skyldig att lämna de upplysningar om sin verksamhet som denne begär (12 kap. 9 § FB).

En förordnad förmyndare har rätt till ett skäligt arvode för uppdraget och ersättning för de utgifter som har varit skäligen påkallade för uppdragets fullgörande (12 kap. 16 § FB). I cirkulär från Sveriges Kommuner och Landsting finns underlag för kommunala beslut om ersättning till förordnade förmyndare för underåriga.¹⁴⁶ Beslut om arvode och ersättning fattas av överförmyndaren, varför den nye förmyndaren, eller socialnämnden med samtycke från denne, bör underrätta överförmyndaren så snart förmynderskapet (oftast i förening med vårdnaden) har överflyttats. Enligt

¹⁴⁵ Prop. 1993/94:251 s. 103

¹⁴⁶ Cirkulär 1990:120 och 1997:149

4 § förordningen (1949:661) om skyldighet för domstol att lämna uppgifter i mål och ärenden enligt föräldrabalken, m.m. har tingsrätt skyldighet att underrätta överförmyndaren om beslut i ärenden som rör förmynderskap.

Barnets företrädare

Av föräldrabalkens bestämmelser följer att vårdnadshavaren har rätt att företräda barnet och föra dess talan i mål och ärenden i domstol. Om vårdnaden överflyttats på en särskilt förordnad vårdnadshavare är det denne som i denna funktion ska träda i föräldrars ställe.

Vissa situationer när vårdnadshavaren ska företräda barnet finns också särskilt reglerade i föräldrabalken eller i speciallagstiftning. Det kan gälla t.ex. talerätt eller att vårdnadshavaren ska höras eller på annat sätt medverka när frågor som rör barnet avgörs.

I lagstiftningen har man lyft fram ett särskilt ansvar för vårdnadshavaren i bl.a. följande personliga angelägenheter för barnet:

- Godkänna faderskapsbekräftelse enligt 1 kap. 4 § FB.
- Talerätt i mål om fastställande av faderskap enligt 3 kap. 5 § FB.
- Samtycka till avtal om anställning eller annat arbete som barnet självt ingår enligt 6 kap. 12 § FB.
- Företräda barnet i underhållsfrågor enligt 7 kap. 2 § FB.
- Rätt att i vissa fall ange brott och föra talan när barnet är målsägande eller misstänkt för brott (20 kap. 14 § och 21 kap. 1 § RB). Motsvarande gäller om talan grundas på skadegörande handling (11 kap. 1 § RB).
- Medgivande till att pass utfärdas enligt 7 § passlagen (1978:302), om det inte finns synnerliga skäl att pass ändå utfärdas.
- Vissa frågor om barnets skolgång enligt skollagen (1985:1100).

Barnets umgänge

Barnet har rätt till umgänge med en förälder som det inte bor tillsammans med. Umgänget kan ske genom att barnet och föräldern träffar varandra eller genom att de har annan kontakt (6 kap. 15 § första stycket FB). Umgänge på annat sätt kan t.ex. vara kontakt genom brev eller telefon.

Den särskilt förordnade vårdnadshavaren har ett ansvar för att barnets behov av umgänge med föräldrarna så långt möjligt tillgodoses (6 kap. 15 § andra stycket FB).

Kan inte den särskilt förordnade vårdnadshavaren och barnets föräldrar komma överens i umgängesfrågan får föräldern väcka talan vid domstol.

Den särskilt förordnade vårdnadshavaren företräder då barnet i domstolen. Också socialnämnden har numera talerätt i dessa frågor. Socialnämndens talerätt är generell och omfattar både att få frågan om ett behov av umgänge fastställt och frågan om att inskränka ett umgänge. En särskilt förordnad vårdnadshavare saknar emellertid talerätt angående umgänget. Finns det ett fastställt umgänge för en förälder, och det bedöms vara till barnets bästa att detta umgänge inskränks, kan det alltså bli aktuellt för socialnämnden att väcka talan.

Att också barnets behov av umgänge så långt möjligt tillgodoses med någon annan som står det särskilt nära ligger i den särskilt förordnade vårdnadshavarens ansvar (6 kap. 15 § tredje stycket FB). Det kan t.ex. gälla mor- eller farföräldrar eller andra släktingar till barnet.

En utförligare beskrivning av reglerna om och frågorna kring barnets umgänge finns under avsnittet om Barnets umgänge efter en vårdnadsöverflyttning (s. 92).

Vid byte av namn

Barn som fostras hos särskilt förordnade vårdnadshavare kan byta *efternamn* till ett namn som bärs av den eller dem som tagit emot barnet eller till ett namn som bärs av någon av dem (8 § namnlagen [1982:670]). Innan en anmälan till Skatteverket görs måste emellertid vissa villkor vara uppfyllda och domstolen ha funnit att namnbytet är förenligt med barnets bästa. Det är tingsrätten i den ort där barnet har sitt hemvist som prövar frågan (45 §).

För ett namnbyte fordras samtycke av den eller dem vars namn barnet avses byta till (8 §).

Domstolsprövningen som gäller barnets bästa syftar bl.a. till att undersöka varaktigheten av barnets vistelse i familjehemmet och lämpligheten av namnbytet över huvud taget. Har den rättsliga vårdnaden överflyttats till familjehemsföräldrarna såsom särskilt förordnade vårdnadshavare kan det vara ett indicium på förhållandets stabilitet.¹⁴⁷

Föräldrarnas samtycke krävs inte. Om barnet bär föräldrarnas efternamn ska domstolen emellertid vid sin prövning höra dem om det kan ske (45 §).

Barnets samtycke krävs om barnet har fyllt 12 år. Detta är dock inte nödvändigt om barnet är varaktigt förhindrat att lämna samtycke på grund av en psykisk störning eller på grund av något annat liknande förhållande. Också när barnets samtycke inte behövs ska domstolen vid bedömningen om ett namnbyte är till barnets bästa ta hänsyn till barnets vilja med beaktande av barnets ålder och mognad (48 §).

¹⁴⁷ Kommentar till namnlagen, Olle Höglund, andra upplagan, s. 78

Yttrande ska alltid inhämtas från socialnämnden. Nämnden skall, om det inte är olämpligt, söka klarlägga barnets inställning och redovisa den för rätten (45 §), se vidare avsnittet Barnets rätt att komma till tals (s. 66). Beslut om yttrande till domstol i namnfrågor omfattas inte av bestämmelserna i socialtjänstlagen om begränsningar i delegationsrätten. Det innebär enligt den grundläggande regeln i kommunallagen att nämnden får uppdra åt utskott, ledamot eller en anställd hos kommunen att besluta på nämndens vägnar om sådana yttranden (6 kap. 33 § KL).

Det är de särskilt förordnade vårdnadshavarna som gemensamt ansöker om prövning hos tingsrätten och som gör anmälan till Skatteverket om namnbytet för barnet (48 §).

Ett barn som bytt efternamn på sätt som nu beskrivits kan alltid återta det namn föräldrarna har eller en av dem bär, förutsatt att det är det namn som barnet burit närmast före namnbytet (8 §). Om barnet är underårigt görs anmälan till Skatteverket av den eller dem som är vårdnadshavare, vilket innebär att dessa kan motsätta sig namnbytet. Något samtycke från föräldrarna krävs inte. Inte heller ska domstolen pröva frågan.

Om ett barn, som fostras av särskilt förordnade vårdnadshavare, har bytt sitt efternamn till ett efternamn som bärs av enbart den ena av de särskilt förordnade vårdnadshavarna, får barnet med samtycke av den andra av dem bära dennes efternamn som mellannamn. Anmälan görs till Skatteverket (28 §).

Någon möjlighet för barnet att bära föräldrarnas/ers efternamn som mellannamn finns inte när barnet har bytt till ett efternamn som bärs av de särskilt förordnade vårdnadshavarna eller en av dem.¹⁴⁸

Vid adoption

Ett omyndigt barn får inte adopteras utan föräldrarnas samtycke. Detta gäller emellertid bara om föräldern också är vårdnadshavare (4 kap. 5 a § FB). Förälder som inte är vårdnadshavare ska i stället höras om det kan ske (4 kap. 10 § FB).

Att adoptionsreglerna innebär att ett barn kan adopteras utan föräldrarnas samtycke när dessa inte är vårdnadshavare för barnet uppmärksammades i förarbetena när möjligheten infördes att flytta över vårdnaden till familjehemsföräldrarna. Det framhölls då att det givetvis inte bör komma i fråga att flytta över vårdnaden från föräldrar som håller en god kontakt med barnet medan det vistas i ett familjehem. Föräldrarna behöver alltså i dessa fall inte tveka inför tanken på en familjehemsplacering av rädsla

¹⁴⁸ se LU 1981/82:41 s. 33

för att bli fråntagna vårdnaden och därmed utsättas för en risk att barnet adopteras av familjehemsföräldrarna mot deras vilja. Dessutom påpekades det att föräldrar som inte är vårdnadshavare ska höras när fråga uppkommer om adoption av deras barn, och de kan alltså på så sätt framföra de synpunkter som de kan ha i adoptionsfrågan.¹⁴⁹

Om en adoption blir aktuell ska domstolen inhämta yttrande från socialnämnden. Nämnden skall, om det inte är olämpligt, försöka klarlägga och redovisa barnets inställning (4 kap. 10 § FB). Om en särskilt förordnad vårdnadshavare vill adoptera barnet torde det bli aktuellt att en god man förordnas för barnet (11 kap. 2 § FB).

Vid adoption bryts alla rättsliga relationer mellan barnet och den biologiska släkten. Barnets arvsrätt i förhållande till föräldrarna och deras släkt bortfaller och föräldrarnas underhållsskyldighet upphör. Allt ansvar för barnet övergår till adoptivföräldrarna och dessa får därmed också underhållsskyldighet för barnet. Adoptivbarnet jämställs i alla hänseenden med adoptivföräldrarnas barn. Socialnämnden upphör att betala det arvode och den omkostnadsersättning som kan ha utgått så länge adoptivföräldrarna hade rollen av särskilt förordnade vårdnadshavare.

Vid dödsfall

Om en av två särskilt förordnade vårdnadshavare dör ska den andra vårdnadshavaren ensam ha vårdnaden. Detta ansvar fortsätter automatiskt precis på samma sätt som gäller för föräldrar.

För det fallet att båda de särskilt förordnade vårdnadshavarna avlider ska rätten utse en eller två andra personer att vara vårdnadshavare (6 kap. 10 c § FB). Om båda vårdnadshavarna dör inträder ett ansvar för socialnämnden enligt 5 kap. 2 § SoF att ansöka hos domstolen om nya vårdnadshavare.

Vid separation

För att två personer ska kunna utses att gemensamt vara vårdnadshavare för ett barn krävs det att de är gifta med varandra, registrerade partners eller sambor (6 kap. 10 a § FB). Den omständigheten att äktenskapet upplöses eller att samboförhållandet upphör medför inte att den gemensamma vårdnaden upphör. Rätten kan dock i mål om äktenskapsskillnad mellan vårdnadshavarna besluta att vårdnaden inte längre ska vara gemensam om det är uppenbart att gemensam vårdnad är oförenlig med barnets bästa. Ock-

¹⁴⁹ SOU 1979:63 s. 78 och prop. 1981/82:168 s. 40

så om någon av dem vill att vårdnaden inte längre ska vara gemensam ska rätten på talan av en av dem eller båda anförtro vårdnaden åt en av dem. Rätten beslutar då efter vad som är bäst för barnet (6 kap. 10 b § FB).

Den gemensamma vårdnaden fortsätter alltså att vara gemensam precis som för föräldrar efter en skilsmässa om inte domstolen eller någon av vårdnadshavarna tar upp frågan om en ändring. Socialnämnden har i denna situation ingen möjlighet att begära att vårdnaden ska anförtros en av de särskilt förordnade vårdnadshavarna om den anser att det skulle vara det bästa för barnet. Däremot kan nämnden begära att vårdnaden överflyttas till föräldrarna eller en av dem om detta skulle anses vara bäst för barnet.

14. Efter en vårdnadsöverflyttning

Beslutet om vård

Om vårdnaden överflyttas till särskilt förordnade vårdnadshavare för ett barn som är placerat med stöd av socialtjänstlagen eller LVU upphör i regel grunden för placeringen. Beslut fattas då om att placeringen ska upphöra. JO har i ett beslut¹⁵⁰ framhållit att en förändring av den rättsliga vårdnaden självfallet kan vara en omständighet som bör föranleda omprövning av beslutet om vård enligt LVU. Grund för vård föreligger inte om det står klart att den behövliga vården kan ges med vårdnadshavarens samtycke. (Också grunden för boende i familjehem enligt LSS upphör om vårdnaden överflyttas.)

När en vårdnadsöverflyttning genomförs är det i regel den eller de särskilt förordnade vårdnadshavarna som också ska sköta den dagliga omvårdnaden och tillsynen av barnet.

Det kan emellertid förekomma situationer när den nya vårdnadshavaren inte ska ha den stadigvarande vården av barnet utan denna ska skötas av någon annan. Detta kan t.ex. vara fallet om barnet ska bo hos någon som inte har möjlighet eller som inte har velat åta sig uppdraget som vårdnadshavare. Om det gäller ett barn som ska bo kvar i sitt familjehem måste nämnden på ansökan av den särskilt förordnade vårdnadshavaren fatta ett nytt beslut om placering. Eftersom förhållandena i familjehemmet redan tidigare är utredda torde någon ny utredning om hemmets förhållanden i regel inte behövas.

Om ett familjehemsuppdrag upphör bortfaller länsstyrelsens tillsyn enligt 13 kap. 2 § SoL och socialnämndens uppföljningsansvar enligt 6 kap. 8 § SoL och 5 kap. 1 b § SoF. Socialnämndens ansvar enligt 5 kap. 1 § SoL kvarstår dock, se nedan.

Stöd och hjälp

I socialtjänstlagen stadgas det bl.a. att socialnämnden i sin omsorg om barn och ungdom ska tillgodose det särskilda behov av stöd och hjälp som kan finnas sedan ett mål eller ärende om vårdnad, boende, umgänge eller adoption har avgjorts (5 kap. 1 § SoL). Det är enligt huvudregeln vistelsekommunen som har detta ansvar (2 kap. 2 § SoL).

¹⁵⁰ 2004-10-14, dnr. 45-2003

Socialnämndens ansvar enligt denna bestämmelse innebär att familjehemsföräldrar, som blivit vårdnadshavare, är tillförsäkrade ett fortsatt kommunalt stöd. Stöd och hjälp som de kan behöva för att klara sin uppgift som vårdnadshavare (jfr 6 kap. 14 § FB).¹⁵¹ Stöd kan ges i form av t.ex. rådgivning, handledning, besök, uppföljning, utbildning, stöd i kontakten med föräldrar eller stödsamtal med barnet.¹⁵² Det kan också gälla t.ex. umgängesfrågan. Det bör också påpekas att socialnämnden numera har talerätt även när det gäller förälders umgänge, både i inskränkande och utvidgande syfte, vilken också kan få betydelse när vårdnaden övergått till särskilt förordnad vårdnadshavare, se under avsnittet om Barnets umgänge efter en vårdnadsöverflyttning (s. 92).

Den generella utformningen av bestämmelsen i 5 kap. 1 § SoL medför att socialnämnden också har ett särskilt ansvar att vid behov ge stöd och hjälp till barnet i de situationer vårdnaden överflyttats till särskilt förordnade vårdnadshavare, liksom till föräldrar som frantagits vårdnaden. Även särskilt förordnade vårdnadshavare som inte tidigare varit familjehemsföräldrar omfattas av bestämmelsen.

Några år efter bestämmelsen infördes övervägde LVU-utredningen¹⁵³ om det skulle vara bättre att den kommun som placerat barnet även i fortsättningen skulle ha ansvar för att ge de nya vårdnadshavarna detta stöd. Utredningen kom pga. två viktiga skäl fram till att så inte var fallet. Det handlade dels om att barnets förhållande därmed inte skulle ”normaliseras”, dels om att närhetsprincipen kunde sättas ur spel. Utredningen ansåg att barnet ska ges möjlighet att leva på ett sätt som så långt möjligt liknar andra barns. Detta ansågs också vara ett av syftena med att familjehemsföräldrarna blir vårdnadshavare. Vidare bedömdes det viktigt att de nya vårdnadshavarna ges möjlighet att vara vårdnadshavare som andra med de rättigheter och skyldigheter som följer. Om placeringskommunen ligger långt från barnet och de nya vårdnadshavarna skulle det enligt utredningen bli svårt att följa hur det går för barnet och försvåra möjligheterna att ge den lagstadgade rätten till stöd och hjälp.¹⁵⁴

Det har visat sig att familjehem som har omfattande behov av stöd och hjälp många gånger är negativa till eller kan känna en rädsla för att överta vårdnadsansvaret från föräldrarna trots att förutsättningarna i lagen för en överflyttning är uppfyllda. Det kan gälla umgängesfrågan som de, om vårdnaden överflyttas, själva måste kunna ta ansvar för och hantera, vilket

¹⁵¹ Prop. 1996/97:124 s. 119 och 176

¹⁵² SOU 2000:77 s. 259

¹⁵³ S 1999:07

¹⁵⁴ SOU 2000:77 s. 139

yterst kan leda till att de bli motparter i en domstolsprocess med föräldrarna. Vissa upplever en osäkerhet om de verkligen kan få det stöd och den hjälp de behöver i den kommun där de bor. Andra har en upparbetad kontakt med och känner förtroende för socialtjänsten i placeringskommunen och vill därför ogärna släppa detta stöd.

Det är därför viktigt när överväganden görs och utredning pågår att man från socialtjänstens sida i placeringskommunen, om det behövs, tar kontakt med nämnden i familjehemmets hemkommun och diskuterar hur stöd och hjälp bäst kan tillgodoses om vårdnadsöverflyttningen genomförs. Detta förutsätter givetvis samtycke från familjehemsföräldrarna (14 kap. 4 § SekrL).

Om behovet från familjehemsföräldrarna inte är så omfattande utan inskränker sig till att då och då ha samtal med företrädare för nämnden torde detta som regel kunna inrymmas i placeringskommunens befogenheter. Den ekonomiska ersättning kommunen enligt 6 kap. 11 § SoL får fortsätta att ge familjehemsföräldrar som övergått till att bli vårdnadshavare betalas ut av placeringskommunen. Eftersom denna kommun har ett visst uppföljningsansvar när det gäller ersättningen, om sådan fortsätter att betalas ut, bör dessa samtal kunna omfattas av denna behörighet.

Ibland kan familjehemmet ha en negativ inställning till en vårdnadsöverflyttning på grund av att de, trots det stöd och den hjälp socialnämnden kan ge, inte tror att de klarar detta ansvar. Detta kan ha en avgörande betydelse i frågan eftersom en vårdnadsöverflyttning aldrig bör begäras mot deras vilja. Att flytta över vårdnaden i en sådan situation torde knappast heller stå i överensstämmelse med barnets bästa.

Fortsatt ersättning

De nya vårdnadshavarna har rätt att få bl.a. underhållsbidrag, underhållsstöd, eventuell barnpension och vårdbidrag samt barnbidrag. Särskilt arvode (12 kap. 16 § FB) från kommunen kan också utgå för uppdraget att vara förmyndare. Det är överförmyndaren som fattar beslut om arvodet och om ersättning för utgifter förmyndaren haft, se s. 90.¹⁵⁵ Det bör uppmärksammas att de särskilt förordnade vårdnadshavarna inte har någon försörjningsskyldighet för barnet, vilket däremot barnets föräldrar alltså har.

Om vårdnaden av ett barn flyttas över till familjehemsföräldrarna (eller till familjehemsföräldern om det bara finns en), får kommunen fortsätta att betala skälig ersättning till dem (6 kap. 11 § SoL). Kommunen kan alltså fortsätta att ge hemmet ekonomisk ersättning i den mån barnets egna

¹⁵⁵ Cirkulär från Sveriges Kommuner och Landsting 1990:120 och 1997:149

medel, i form av bidrag, pension och andra medel som vårdnadshavarna kan ta emot för barnets räkning, inte räcker till. Ersättningen tillsammans med barnets egna medel bör vara skälig i förhållande till omfattningen av uppdraget.¹⁵⁶ I LVU-utredningen uttalades det att frågan om ersättning inte bör vara något hinder för familjehemsföräldrar att bli vårdnadshavare för ett barn.¹⁵⁷

Om villkoren för en vårdnadsöverflyttning till familjehemsföräldrarna är uppfyllda och en sådan får anses vara till barnets bästa är det viktigt att ersättningsfrågan inte lägger hinder i vägen för att den genomförs. De särskilt förordnade vårdnadshavarna underrättas om socialnämnden beslutar att ersättning enligt 6 kap. 11 § SoL ska fortsätta att utgå. Det finns inget hinder i 10 kap. 4 § SoL mot att delegera denna beslutanderätt till tjänstemän. Sveriges Kommuner och Landsting råder placeringskommunerna att reglera de ekonomiska åtagandena gentemot de nya vårdnadshavarna i ett avtal. Det avtal som Sveriges Kommuner och Landsting utarbetat innebär att kommunen fortsätter att betala ersättning enligt förbundets rekommendationer avseende ersättningar till familjehem, dvs. arvode samt kompletterande omkostnadsersättning.¹⁵⁸ I de flesta fall får, enligt en undersökning som Socialstyrelsen gjort, familjehemmet fortsatt ekonomisk ersättning i samma form som före vårdnadsöverflyttningen.¹⁵⁹

Om placeringskommunen fortsätter att betala ersättning till familjehemsföräldrarna efter vårdnadsöverflyttningen får den anses ha rätt och skyldighet att följa upp hur pengarna använts.¹⁶⁰

Inkomna och upprättade handlingar som gäller ersättningen till familjehemsföräldrarna efter en vårdnadsöverflyttning är enligt Tryckfrihetsförordningen allmänna handlingar. Uppgifter i dessa handlingar som gäller enskilds personliga förhållanden omfattas av den stränga socialtjänstsekretessen, dvs. med ett s.k. omvänt skaderekvisit. Det betyder att uppgifterna bara kan lämnas ut om det står klart att de kan röjas utan att den enskilde eller någon honom närstående lider men (7 kap. 4 § SekrL). Dessa handlingar förvaras av placeringskommunen tillsammans med övriga handlingar som rör familjehemmet.

Av ordalydelsen i lagtexten (6 kap. 11 § SoL) framgår det att den aktuella ersättningen bara kan betalas ut till särskilt förordnade vårdnadshavare

¹⁵⁶ Prop. 1996/97:124 s. 119

¹⁵⁷ SOU 2000:77 s. 132

¹⁵⁸ Cirkulär 2002:98 och 2004:39

¹⁵⁹ SOU 2000:77 s. 258

¹⁶⁰ Jfr SOU 1994:139 s. 451

som tidigare varit familjehemsföräldrar. Det saknar emellertid betydelse enligt vilken grund i föräldrabalken vårdnaden har överflyttats.

Om vårdnaden överflyttas till någon som inte tidigare varit familjehemsförälder för barnet kan ersättning i enlighet med denna bestämmelse alltså inte betalas ut. Det kan t.ex. gälla barn som efter föräldrarnas död behöver nya vårdnadshavare. Då blir det bara aktuellt att betala ut de bidrag och de socialförsäkringsförmåner som tillkommer barnet samt det särskilda arvode som andra förmyndare än föräldrar får ta emot.

Det särskilda behov av stöd och hjälp som kan föreligga efter en vårdnadsöverflyttning och som är annat än ekonomisk ersättning till familjehemsföräldrarna ska enligt 5 kap. 1 § SoL tillgodoses av vistelsekommunen (se ovan).

15. Överflyttning av vårdnaden från särskilt förordnad vårdnadshavare

Vilka som har talerätt när vårdnaden flyttas från särskilt förordnade vårdnadshavare samt vilka regler som gäller för domstolens handläggning i dessa mål och ärenden finns sammanfattat i bilaga 1.

Överflyttning till barnets föräldrar

Har en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare vårdnaden om ett barn och vill någon av barnets föräldrar eller båda få vårdnaden överflyttad till sig, får rätten besluta om detta (6 kap. 10 § första stycket FB). Avgörande för domstolens beslut är barnets bästa (6 kap. 2 a § FB). Domstolen kan flytta över vårdnaden till föräldrarna gemensamt, även om en förälder motsätter sig gemensam vårdnad förutsatt att detta är till barnets bästa. Utrymmet för domstolen att besluta om gemensam vårdnad mot en förälders vilja i dessa situationer torde, enligt propositionen, i själva verket vara mycket begränsat. Gemensam vårdnad är inte möjligt om båda föräldrarna motsätter sig det.¹⁶¹

Frågan om vårdnaden ska flyttas över till en av föräldrarna eller båda måste prövas mot bakgrund av de skäl som en gång förelåg för att utse en särskilt förordnad vårdnadshavare för barnet. En prövning får göras av hur barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran bäst kan tillgodoseas. Barnets behov av att få växa upp under stabila förhållanden och skyddas mot att bli utsatt för omotiverade uppbrott bör särskilt beaktas.¹⁶²

Om en särskilt förordnad vårdnadshavare har utsetts för ett barn på grund av föräldrarnas varaktiga förhinder att utöva vårdnaden (6 kap. 8 a § FB) består det nya vårdnadsförhållandet även om det varaktiga förhindret upphör. Om t.ex. en förälder och barnet återförenas i Sverige eller en förälder vaknar upp ur en långvarig medvetlöshet kommer föräldern alltså att finna att han eller hon enligt svensk lag inte längre är vårdnadshavare för sitt barn. För att återfå vårdnaden måste föräldern då väcka talan enligt 6 kap. 10 § FB.¹⁶³

Talan om att överflytta vårdnaden från särskilt förordnade vårdnadshavare kan väckas av båda föräldrarna eller en av dem. Också socialnämnden har talerätt i dessa frågor (6 kap. 10 § andra stycket FB).

¹⁶¹ Prop. 1997/98:7 s. 111

¹⁶² Prop. 1981/82:168 s. 71

¹⁶³ Prop. 2004/05:136 s. 42

Upphörande av gemensam vårdnad

Om ett barn har två särskilt förordnade vårdnadshavare och någon av dem vill att vårdnaden inte längre ska vara gemensam, ska rätten anförtro vårdnaden åt en av dem. Talan kan väckas av en av dem eller båda gemensamt (6 kap. 10 b § andra stycket FB). Den möjlighet som i dag finns för en domstol att låta den gemensamma vårdnaden bestå trots att en förälder helst vill ha ensam vårdnad gäller endast barnets föräldrar. När denna fråga diskuterades i förarbetena framhölls det att syftet med den gemensamma vårdnaden framför allt är att främja goda förhållanden mellan barnet och båda föräldrarna. Den gemensamma vårdnaden markerar också den betydelse som från allmän synpunkt bör tillmätas ett gemensamt föräldraansvar. Det ansågs därför mindre motiverat att utvidga möjligheterna till gemensam vårdnad i de fall vårdnaden anförtrotts åt två särskilt förordnade vårdnadshavare.¹⁶⁴

Om äktenskapet eller partnerskapet upplöses eller samboförhållandet upphör mellan två särskilt förordnade vårdnadshavare medför detta inte att den gemensamma vårdnaden måste upphöra. Den gemensamma vårdnaden fortsätter istället automatiskt precis som för föräldrar efter en skilsmässa. I mål om äktenskapsskillnad mellan två särskilt förordnade vårdnadshavare kan dock rätten utan yrkande besluta att vårdnaden ska tillkomma en av dem, om det är uppenbart att gemensam vårdnad är oförenlig med barnets bästa (6 kap. 10 b § andra stycket FB). Denna bestämmelse kan bli tillämplig t.ex. om de särskilt förordnade vårdnadshavarna skils och inte kommer överens om hur de bäst ska ordna det för barnet. Blir vårdnadshavarna med hjälp av samarbetsamtal eller på annat sätt överens och gemensam vårdnad inte längre framstår som uppenbart oförenligt med barnets bästa behöver den inte upplösas av rätten.

Entledigande på egen begäran

En särskilt förordnad vårdnadshavare har alltid rätt att på egen begäran bli entledigad från uppdraget (6 kap. 10 b § första stycket FB).

Entledigande på grund av olämplighet

Om en särskilt förordnad vårdnadshavare vid utövandet av vårdnaden gör sig skyldig till missbruk eller försummelse eller av någon annan orsak inte längre är lämplig som vårdnadshavare ska han eller hon entledigas (6 kap. 10 c § första stycket FB).

¹⁶⁴ Prop. 1997/98:7 s. 52

Att missbruk och försummelse vid utövandet av vårdnaden kan utgöra grund för entledigande överensstämmer med vad som gäller för föräldrar som är vårdnadshavare (6 kap. 7 § FB). Att entledigande dessutom ska ske, om vårdnadshavaren av någon annan orsak inte längre är lämpad för sin uppgift, innebär att det krävs mindre graverande omständigheter för att en särskilt förordnad vårdnadshavare ska entledigas än när det är fråga om en förälder som är vårdnadshavare.¹⁶⁵

Kriterierna motsvarar i stort vad som gäller beträffande entledigande av förmyndare enligt 10 kap. 10 § FB. Det särskilda omnämmandet av ekonomiskt obestånd har dock uteslutits. Detta innebär inte att de ekonomiska förhållandena ska tillmätas mindre betydelse än tidigare vid bedömning av om entledigande ska ske eller inte. Med hänsyn till att huvudvikten nu läggs vid vårdnaden i stället för förmynderskapet saknas det dock anledning att i detta sammanhang särskilt poängtera de ekonomiska förhållandena. Domstolen ska vid bedömningen av om försummelsen är av sådan art att den bör leda till entledigande se till samtliga omständigheter, varav frågan om ekonomiskt obestånd är en. Även om det i fall av försummelse av särskilt förordnad vårdnadshavare kan finnas större anledning att entlediga vårdnadshavaren än när en förälder är vårdnadshavare, kan det i speciella fall vara en tänkbar lösning att låta den särskilt förordnade vårdnadshavaren vara kvar, men entlediga honom eller henne från förmynderskapet med stöd av 10 kap. 10 § FB.¹⁶⁶

Om barnet har två särskilt förordnade vårdnadshavare och den ena entledigas, ska den andra ensam ha vårdnaden. Om båda vårdnadshavarna entledigas, ska rätten utse en eller två andra personer att vara särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 10 c § andra stycket FB).

Frågor om ändring i vårdnaden på grund av särskilt förordnade vårdnadshavares olämplighet prövas av domstolen efter ansökan av socialnämnden (6 kap. 10 c § tredje stycket FB). Det är rätten i den ort där barnet har sitt hemvist som ska pröva frågan (6 kap. 17 § FB).

Vid dödsfall

Om ett barn har två särskilt förordnade vårdnadshavare och den ena dör, ska den andra ensam ha vårdnaden. Om båda vårdnadshavarna dör, ska rätten utse en eller två andra personer att vara särskilt förordnade vårdnadshavare (6 kap. 10 c § andra stycket FB).

Frågor om ändring i vårdnaden för ett barn på grund av att de särskilt

¹⁶⁵ SOU 1988:40 s. 199 och prop. 1993/94:251 s. 103

¹⁶⁶ Prop. 1993/94:251 s. 187 f.

förordnade vårdnadshavarna dör prövas efter ansökan av socialnämnden (6 kap. 10 c § tredje stycket FB). Behörig domstol är rätten i den ort där barnet har sitt hemvist (6 kap. 17 § FB).

16. God man för ensamkommande barn

En lag har införts som syftar till att stärka skyddet för barn som av flykting-skäl eller andra skäl kommer ensamma till Sverige och söker uppehållstillstånd här. Även barn som efter ankomsten ställs utan föräldrar eller annan vuxen företrädare omfattas av skyddet. Enligt den nya lagen (2005:429) om god man för ensamkommande barn (Lgeb) ska ett sådant barn skyndsamt kunna förses med en god man som träder i både förmyndares och vårdnadshavares ställe. Vidare information om dessa regler finns också i Socialstyrelsens meddelandeblad¹⁶⁷ om Stärkt skydd för ensamkommande barn och Cirkulär¹⁶⁸ från Sveriges Kommuner och Landsting.

Vilka situationer

Överförmyndaren ska förordna en god man för ett utländskt barn som kommer till Sverige utan att vara i sällskap med någon av sina föräldrar eller någon annan vuxen person som får anses ha trätt i föräldrarnas ställe (2 § Lgeb). Med att en annan vuxen person har trätt i föräldrarnas ställe menas enligt propositionen att han eller hon enligt lagen eller sedvänjan i den stat där barnet senast hade hemvist har ställning som vårdnadshavare för barnet. Till denna kategori hör också personer som, enligt ett domstolsavgörande som erkänns här i landet, är vårdnadshavare för barnet utan att för den skull vara dess föräldrar. Det centrala är att den vuxne av svenska myndigheter erkänns som företrädare för barnet. Den vuxne måste emellertid också själv betrakta sig som den person som bär ansvaret för att barnets olika behov tillgodoses.¹⁶⁹

Enligt samma bestämmelse (2 § andra stycket) ska god man också förordnas för barn som visserligen inte befann sig i den beskrivna situationen vid ankomsten, men som genom en därefter inträffad händelse kommit att stå utan föräldrar eller annan vuxen företrädare. Det kan vara fråga om dödsfall, sjukdom eller någon annan orsak, som t.ex. att vederbörande avvikit. När barnet har fått uppehållstillstånd och blivit folkbokförd här i landet gäller däremot andra regler om det händer föräldrarna eller den vuxne företrädaren något, se s. 42 och 51.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Juli 2005

¹⁶⁸ Cirkulär 2005:58

¹⁶⁹ Prop. 2004/05:136 s. 48

¹⁷⁰ Prop. 2004/05:136 s. 49

Om det är uppenbart obehövt ska god man inte förordnas. Den redovisade bestämmelsen innebär inte att alla utländska barn som vistas ensamma i Sverige, t.ex. under en resa eller för att studera, befinner sig i en sådan situation att god man ska förordnas. Likaså kan det finnas skäl att underlåta att förordna god man för ett barn, som inom en kortare tid kommer att fylla 18 år. Det kan då i regel räcka med att barnet förses med ett offentligt biträde enligt utlänningslagen.¹⁷¹

Ansökan och beslut

Behörig att ansöka om god man är socialnämnden i den kommun där barnet vistas. Migrationsverket har också behörighet att ansöka. Beslut om förordnande av god man fattas av överförmyndaren i den kommun där barnet vistas. Överförmyndaren har också möjlighet att självmant ta upp frågan utan att ansökan kommit in (3 § Lgeb).

För att det i detta sammanhang ska anses att ett barn ”vistas” i en viss kommun har det i anslutning till tidigare lagändringar till skydd för ensamkommande barn sagts att man bör kräva att barnet uppehåller sig där. Något krav på att barnet är varaktigt bosatt i kommunen har inte uppställts.¹⁷²

Av lagen framgår det att god man ska förordnas så snart det är möjligt (3 § andra stycket Lgeb). Detta innebär att det är angeläget att också handläggningen i socialnämnden sker skyndsamt. I förarbetena framhålls det att praktiska rutiner kan skynda på förfarandet, t.ex. genom i förväg uppräntade förteckningar över personer som förklarat sig vara villiga att stå till förfogande som god man.¹⁷³ Det får alltså ligga i överförmyndarens ansvar att ha en beredskap för detta.

Överförmyndaren ska enligt samma bestämmelse ge barnet tillfälle att yttra sig, om det kan ske (3 § tredje stycket Lgeb). Huvudregeln är alltså att barnet ska ges tillfälle att yttra sig, vilket får bedömas med hänsyn till barnets ålder och mognad.¹⁷⁴

Det är inte uteslutet att det finns tillfällen då socialnämnden i samband med ansökan till överförmyndaren också har förslag på lämplig person som god man. Ingenting hindrar socialnämnden att i så fall lämna över detta. Om socialnämnden i sin ansökan om god man avser att lämna förslag på lämplig person för uppdraget bör¹⁷⁵ nämnden med hänsyn tagen till barnets ålder

¹⁷¹ Prop. 2004/05:136 s. 49

¹⁷² Prop. 1996/97:113 s. 22 och prop. 2004/2005:136 s. 33

¹⁷³ Prop. 2004/05:136 s. 32 och 2004/05:LU26 s. 8

¹⁷⁴ Prop. 2004/05:136 s. 49

¹⁷⁵ SOSFS 2006:20

och mognad ha hämtat in barnets inställning till förslaget på person innan ansökan lämnas in till överförmyndaren. Det är dock viktigt att lagens krav på skyndsamhet beaktas.

Behörighet att fatta beslut om att ansöka om god man får av socialnämnden delegeras till utskott, förtroendevald eller till tjänsteman enligt huvudregeln i kommunallagen (6 kap. 33 § KL).

Den gode mannens uppgifter

Den som förordnas att vara god man enligt den särskilda lagen träder både i vårdnadshavarens och förmyndarens ställe. Det innebär att han eller hon har rätt och skyldighet att bestämma i alla frågor som rör barnets angelägenheter, personliga såväl som ekonomiska och rättsliga. Den gode mannen ska rätta sig efter samma allmänna riktlinjer som enligt föräldrabalken gäller för en vårdnadshavare. Ytterst är det alltså hans eller hennes ansvar att se till att barnet får omvårdnad, trygghet och en god fostran. Likaså ska han eller hon säkerställa att barnet får den tillsyn som det behöver samt bevaka att försörjnings- och utbildningsfrågorna får en tillfredsställande lösning. Den gode mannen har däremot ingen underhållsskyldighet mot barnet.

Uppdraget består ytterst i att tillförsäkra barnet en trygg tillvaro under dess första tid här i landet. Håri ligger inte att sköta den dagliga omvårdnaden och tillsynen av barnet. Däremot ska den gode mannen ha regelbunden kontakt inte bara med barnet utan också med t.ex. det hem som barnet vistas i, den som företräder barnet i ett pågående utlänningsärende samt den skola som barnet går i. Det är den gode mannens ansvar att aktivt se till att dessa och andra kontakter kommer till stånd och upprätthålls.

Dessutom bör den gode mannen stå i kontakt med socialnämnden i den kommun där barnet är placerat eller ska placeras, och om barnet har särskilda behov ansöka om lämpligt bistånd. Den gode mannen har också en skyldighet att ansöka om uppehållstillstånd för barnet, om detta inte är uppenbart obehövligt (11 kap. 1 c § utlänningslagen [1989:529]). Han eller hon ska också hålla sig informerad om hur behandlingen av barnets ansökan om uppehållstillstånd fortskrider och för det ändamålet ha kontakt med den som utsetts att vara offentligt biträde åt barnet.

Befogenheten att bestämma i frågan om barnets boende innebär att den gode mannen kan förbjuda barnet att lämna en viss plats. Om barnet trots detta skulle avvika, t.ex. från ett familjehem, och återfinnas hos någon annan, kan den gode mannen begära att länsrätten enligt 21 kap. 7 § FB flyttar över barnet till honom eller henne.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Prop. 2004/05:136 s. 30 f.

Särskilda regler om tystnadsplikt har inte föreskrivits för den som utses att vara god man för ett ensamkommande barn. Dock ligger det givetvis i uppdragets natur att den som är god man för ett sådant barn inte bör föra vidare något som barnet har berättat i förtroende eller föra vidare känslig information som kan skada barnet.¹⁷⁷ Om socialnämnden med stöd av 1 kap. 5 § SekrL anser det nödvändigt att lämna vissa uppgifter till den gode mannen kan detta förenas med förbehåll enligt 14 kap. 9 § SekrL.

Vem kan utses till god man

På den som utses att vara god man för ett ensamkommande barn ställs samma allmänna krav som gäller för en god man enligt föräldrabalken (11 kap. 12 och 13 §§ FB). De allmänna krav som ställs i föräldrabalken säger att den som utses ska vara ”rättrådig, erfaren och i övrigt lämplig”. Vid sitt beslut ska överförmyndaren därutöver fästa särskild vikt vid den utsatta situation som barnet befinner sig i (4 § Lgeb).

Med hänsyn till dessa allmänna krav och till den gode mannens uppgifter är det tydligt att den som utses för uppdraget måste ha förmåga att aktivt ta tillvara barnets intressen i förhållande till bl.a. de myndigheter och organisationer som barnet har anledning att komma i kontakt med. Detta förutsätter att den gode mannen står fri från sådana instanser och kan agera utan risk för intressekonflikter.¹⁷⁸

God kännedom om det svenska samhället fordras också enligt förarbetena. Han eller hon måste vidare ha kunskap om barns och ungdomars behov i olika åldrar. Något krav på att den gode mannen ska vara svensk medborgare eller kunna tala barnets språk har inte ställts upp i lagen, även om det har uttalats att det sistnämnda i vissa fall kan vara en fördel. Det har inte heller bedömts uteslutet att till god man rekrytera en i Sverige boende släkting till barnet, förutsatt att han eller hon vistas här varaktigt och i övrigt uppfyller de krav som ställs.¹⁷⁹

Genom en hänvisning i lagtexten till 11 kap. 13 § FB är det möjligt, om behov någon gång skulle uppkomma, att utse fler än en god man för ett och samma barn.

Förhållandet till offentligt biträde

Regeln om att den som i ett utlänningsärende har utsetts till offentligt biträde för ett ensamkommande barn också utan särskilt förordnande är bar-

¹⁷⁷ Prop. 2004/05:136 s. 31

¹⁷⁸ Prop. 2004/05:136 s. 36

¹⁷⁹ Prop. 2004/05:136 s. 36

nets ställföreträdare i det ärendet, gäller bara så länge det inte finns någon god man för barnet (11 kap. 1 b § utlänningslagen). Som ställföreträdare för barnet kan det offentliga biträdet utan fullmakt överklaga ett beslut och företa andra processhandlingar för barnets räkning i utlänningsärendet.

När en god man har förordnats för barnet är det han eller hon som kan företräda barnet i alla uppkommande angelägenheter – också i ett utlänningsärende – och det offentliga bitrådets funktion som ställföreträdare upphör medan hans eller hennes roll att biträda barnet i utlänningsärendet kvarstår. Den gode mannen är dock oförhindrad att utfärda en fullmakt för det offentliga biträdet att företräda barnet i utlänningsärendet.

Upphörande av godmanskapet

Överförmyndaren ska besluta om upphörande av godmanskapet när det inte längre behövs (5 § Lgeb).

Ett godmanskap ska upphöra om det ensamkommande barnets föräldrar eller en sådan vuxen person som avses i 2 § Lgeb förenar sig med barnet i Sverige (5 § 1 Lgeb). Likaså ska det upphöra om barnet varaktigt har lämnat Sverige, dvs. det har konstaterats att barnet befinner sig utomlands och har för avsikt att stanna kvar där (5 § 2 Lgeb).

När barnet har fått uppehållstillstånd och fått en särskilt förordnad vårdnadshavare ska godmanskapet också upphöra (5 § 3 Lgeb). Godmanskapet ska dessutom upphöra om det är uppenbart att det av någon annan anledning inte längre behövs (5 § 4 Lgeb). Ett sådant skäl kan vara om barnet har haft en god man och föräldrarna som visserligen vistas i Sverige men på grund av sjukdom varit oförmögna att utöva vårdnaden har tillfrisknat och kan återuppta sitt ansvar som vårdnadshavare.

När barnet fyller 18 år upphör godmanskapet automatiskt och något särskilt beslut av överförmyndaren behöver alltså inte fattas (5 § tredje stycket Lgeb).

Entledigande av god man

Det är naturligtvis angeläget att en och samma person så långt möjligt utövar godmanskapet under den tid det består. Det är dock klart att vissa omständigheter kan nödvändiggöra ett byte av god man. Ett sådant fall är att den gode mannen genom misskötsamhet eller på annat sätt visar sig vara olämplig för uppdraget. Efter förebild från föräldrabalkens regler (11 kap. 19 och 20 §§ FB) har regler om grunderna för entledigande av en god man utformats. I bestämmelsen sägs att en god man som gör sig skyldig till missbruk eller försummelse vid utövandet av sitt uppdrag eller som kommer på ekonomiskt

obestånd och på grund av detta är olämplig för uppdraget eller som av någon annan orsak inte längre är lämplig att inneha uppdraget ska entledigas (6 § Lgeb).

Om barnet flyttar från en kommun till en annan finns inga rättsliga hinder mot att den gode mannen kvarstår i sitt uppdrag. En grundläggande förutsättning för uppdraget är emellertid att den gode mannen håller regelbunden kontakt med barnet och aktivt engagerar sig i de frågor som uppkommer. Om det geografiska avståndet leder till praktiska svårigheter för den gode mannen att på ett effektivt sätt utföra sitt uppdrag kan det vara lämpligt att överförmyndaren entledigar den gode mannen och i stället utser en annan person att utöva godmanskapet.¹⁸⁰

Den gode mannen har rätt att på egen begäran bli entledigad från sitt uppdrag. Han måste dock kvarstå till dess att en ny god man har utsetts. Överförmyndaren kan självmant ta upp frågan om entledigande av den gode mannen. Också barnets föräldrar och annan vuxen person som kan anses ha trätt i föräldrarnas ställe har rätt att begära att den gode mannen entledigas (6 och 7 §§ Lgeb).

Någon självständig rätt för socialnämnden att begära entledigande av en god man som bedöms olämplig finns inte. Om socialnämnden får kännedom om förhållanden som innebär att en god man bör entledigas från sitt uppdrag bör¹⁸¹ nämnden anmäla dessa till överförmyndaren och samtidigt begära att en ny god man utses för barnet.

Särskilt förordnad vårdnadshavare

Om barnet beviljas uppehållstillstånd i Sverige innebär det att ställföreträdarens arbete i stället kommer att inriktas på den dagliga omsorgen och den långsiktiga planeringen för barnets framtid. Den gode mannen som inledningsvis förordnats för det ensamkommande barnet bör därför i detta läge ersättas av en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare¹⁸².

När det ensamkommande barnet beviljats uppehållstillstånd ska socialnämnden i den kommun där barnet vistas väcka talan om eller anmäla behov av en särskilt förordnad vårdnadshavare hos domstolen, om inte särskilda skäl talar emot det (10 § Lgeb). Med uppehållstillstånd avses alla i utlänningslagen förekommande former av uppehållstillstånd, vilket innebär att även olika former av tidsbegränsade uppehållstillstånd kan komma i fråga.

¹⁸⁰ Prop. 2004/05:136 s. 34

¹⁸¹ SOSFS 2006:20

¹⁸² Prop. 2004/05:136 s. 39

Överförmyndaren är skyldig att göra socialnämnden uppmärksam på att det finns förutsättningar för att utse särskilt förordnad vårdnadshavare. Socialnämnden ska emellertid även utan föregående anmälan av överförmyndaren, om nämnden har fått informationen på andra vägar, väcka sådan talan eller anmäla behovet hos rätten. Den gode mannen kan t.ex. ha tagit kontakt med nämnden utan förmedling av överförmyndaren. Att den gode mannens förordnande ska upphöra när vårdnadshavare har utsetts för barnet har berörts ovan, se s. 117.¹⁸³

Det är socialnämnden i den kommun där barnet vistas som har att agera för att få till stånd ett förordnande av särskild vårdnadshavare (10 § Lgeb). Den kommun Migrationsverket anvisat att ordna boendet för barnet ska anses som barnets vistelsekommun enligt socialtjänstlagen (3 § lagen om [1994:137] om mottagande av asylsökande m.fl.). Detta gäller oavsett hur kommunen väljer att ordna barnets boende.¹⁸⁴

Huvudregeln är alltså att ett ensamkommande barn förses med vårdnadshavare när barnet har fått uppehållstillstånd. De grunder som främst lär kunna komma i fråga för ett sådant förordnande är att barnets föräldrar är döda (6 kap. 9 § FB), se s. 51, eller varaktigt förhindrade att utöva vårdnaden om barnet (6 kap. 8 a § FB), se sid. 42.

Det finns dock vissa undantag från huvudregeln. Om t.ex. barnet inom kort ska fylla 18 år finns i regel inte anledning att utse vårdnadshavare utan den gode mannen kan kvarstå i sitt uppdrag tills barnet blir myndigt.

När det gäller vem som kan utses till särskilt förordnad vårdnadshavare för barnet blir de allmänna reglerna i föräldrabalken tillämpliga och den som utses ska alltså vara lämpad att ge barnet omvårdnad, trygghet och en god fostran (6 kap. 10 a § FB), se s. 60.

I 10 § Lgeb anges endast vad som ska ske med ställföreträdarskapet för det fall att uppehållstillstånd beviljas ett barn som med stöd av denna lag dessförinnan har fått en god man förordnad för sig. Paragrafen reglerar inte det fallet att ett utländskt barn först *efter* det att uppehållstillstånd beviljats i Sverige kommit att stå utan vårdnadshavare, t.ex. på grund av förälders sjukdom, död eller försvinnande till utlandet. Någon sådan reglering är inte heller nödvändig, eftersom föräldrabalkens allmänna regler om förordnande av särskild vårdnadshavare då kan tillämpas.¹⁸⁵

¹⁸³ Prop. 2004/05:136 s. 40 och s. 52

¹⁸⁴ Prop. 2005/06:46 s. 57

¹⁸⁵ Prop. 2004/05:136 s. 53

Referenser

Betänkanden från riksdagens utskott

SoU 1979/80:44 Med anledning av bl.a. proposition 1979/80:1 om socialtjänsten

LU 1981/82:41 Ny namnlag

LU 1982/83:17 Om vårdnad och umgänge m.m.

2004/05:LU26 Stärkt skydd för ensamkommande barn

1989/90:SoU15 Vård i vissa fall av barn och ungdomar

2002/03:SoU15 Stärkt skydd för barn i utsatta situationer m.m.

Propositioner

Prop. 1975/76:170 Om ändring i föräldrabalken m.m.

Prop. 1979/80:1 Om socialtjänsten

Prop. 1979/80:2 Förslag till sekretesslag m.m.

Prop. 1981/82:168 Vårdnad och umgänge m.m.

Prop. 1989/90:28 Om vård i vissa fall av barn och ungdomar

Prop. 1993/94:251 Förmynderskapslagstiftningen

Prop. 1994/95:224 Barns rätt att komma till tals

Prop. 1995/96: 115 Lag om domstolsärenden

Prop. 1996/97:113 God man för ensamma flyktingbarn

Prop. 1996/97:124 Ändring i socialtjänstlagen

Prop. 1997/98:7 Vårdnad, boende och umgänge

Prop. 2002/03:53 Stärkt skydd för barn i utsatta situationer

Prop. 2004/05: 136 Stärkt skydd för ensamkommande barn

Prop. 2005/06:46 Mottagande av ensamkommande barn

Prop. 2005/06:99 Nya vårdnadsregler

Skrifter i serien Statens offentliga utredningar (SOU)

SOU 1979:63 Barnets rätt 2. Om föräldraansvar m.m.

SOU 1988:40 Föräldrar som förmyndare

SOU 1994:139 Ny socialtjänstlag

SOU 2000:77 Omhändertagen – Samhällets ansvar för utsatta barn och unga

Departementsserien

Ds 2002:13 *Utövandet av barns rättigheter i familjerättsprocesser*

Socialstyrelsens författningssamling

- SOSFS 2003:14 Socialstyrelsens allmänna råd om socialnämndens handläggning av vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge
- SOSFS 2006:5 Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om dokumentation vid handläggning av ärenden och genomförande av insatser enligt SoL, LVU, LVM och LSS
- SOSFS 2006:12 Socialstyrelsens allmänna råd om handläggning och dokumentation av ärenden som rör barn och unga
- SOSFS 2006:20 Socialstyrelsens allmänna råd om socialnämndens ansvar vid behov av ny vårdnadshavare

Socialstyrelsens handböcker

- Vårdnad, boende och umgänge (2003)
- Handläggning och dokumentation inom socialtjänsten (2006)
- Barn och unga i socialtjänsten (2006)

Socialstyrelsens meddelandeblad

- Ersättning till familjehemsföräldrar som blivit vårdnadshavare och socialnämndens ansvar när vårdnadshavare dör (29/87)
- Möjligheter för kommunen att lämna utredningsuppdrag enligt 50 § socialtjänstlagen till externa utredare (9/2001)
- Stärkt skydd för ensamkommande barn (juli 2005)
- Nya vårdnadsregler (juni 2006)

Övriga publikationer från socialstyrelsen

- Samtal med barn i socialtjänsten (2004)

Cirkulär från Sveriges Kommuner och Landsting

- Underlag för kommunala beslut om ersättning till förordnade förmyndare för underåriga, gode män och förvaltare (1990:120)
- Ang. cirkulär 1990:120 (1997:149)
- Socialnämndens anmälningsskyldighet i frågor som rör god man, förvaltare samt vissa vårdnads- och förmynderskapsfrågor (2001:32)
- Ersättningar vid familjehemsvård av barn, unga och vid förälder/barnplaceringar (2002:98)
- Vårdnadsöverflyttning till familjehemsföräldrar – avtal (2004:39)
- Ny lag om god man för ensamkommande barn, SFS 2005:429 (2005:58)

Övrig litteratur

Höglund, Olle: Namnlagen, En kommentar

Rother-Schirren, Theddo m.fl.: (2001), Familjerätt I, Norstedts Juridik

Domstolsavgöranden

NJA 1981 s. 533

NJA 1983 s. 170

NJA 1988 s. 448

NJA 1993 s. 666

NJA 1995 s. 398

RH 1983:54

RH 1989:95

RH 1990:127

RH 1991:54

RH 1998:2

RH 1999:76

RH 2001:50

Dom 1991-01-17 i Hovrätten för Västra Sverige T 24/90

Dom 2003-05-28 i Göta Hovrätt T 3937-02

Dom 2003-09-30 i Göta Hovrätt T 2606-03

RÅ 1997 ref. 80

Initiativrätt i domstol

Från föräldrar	Lagrum FB	Socialnämnden	Förälder	Familjehemmet	Domstolen	Regler för domstolens handläggning
Olämplig	6:7	Talerätt	–	–	Utan yrkande i mål om äktenskapsskillnad eller i mål enl. 6:5	RB
Rotat sig i familjehemmet	6:8	Talerätt	–	–	–	RB
Varaktigt förhållning	6:8a	Talerätt	–	–	Utan yrkande i mål om äktenskapsskillnad eller i mål enl. 6:5	RB
Dödsfall	6:9	På anmälan	På ansökan om den avlidne föräldern var ensam vårdnadshavare	–	Vid kännedom om båda föräldrarnas död från annat håll än socialnämnden	Lagen (1996:242) om domstolsärenden

Från särskilt förordnad vårdnadshavare	Lagrum FB	Socialnämnden	Förälder/rar	Särskilt förordnad vårdnadshavare	Domstolen	Regler för domstolens handläggning
Överflyttning till förälder/rar	6:10	Talerätt	Talerätt	–	–	RB
Entledigande på egen begäran	6:10b	–	–	Talerätt	Utan yrkande i mål om äktenskapsskillnad om gemensam vårdnad är uppenbart oförenligt med barnets hälsa	RB
Entledigande pga. olämplighet	6:10c	På ansökan	–	–	–	Lagen (1996:242) om domstolsärenden
Utse nya vårdnadshavare pga. entledigande eller dödsfall	6:10c	På ansökan	–	–	–	Lagen (1996:242) om domstolsärenden

Socialstyrelsens författningssamling

Socialstyrelsen

Ansvarig utgivare: Chefsjurist Nils Blom

Socialstyrelsens allmänna råd om socialnämndens ansvar vid behov av ny vårdnadshavare;

**SOSFS
2006:20 (S)**

Utkom från trycket
den 28 december 2006

beslutade den 1 november 2006.

I dessa allmänna råd ges rekommendationer till stöd för tillämpningen av 6 kap. 7–9 §§ föräldrabalken vid socialnämndens utredningar enligt 11 kap. 1 § socialtjänstlagen om ett barns behov av ny vårdnadshavare.

Uppgifter från referenspersoner och register i utredningar enligt 6 kap. 7–9 §§ föräldrabalken

Uppgifter från referenspersoner

Innan en referensperson kontaktas bör behovet av kontakten noga övervägas. Uppgifter bör i första hand hämtas in från personer som utifrån en yrkesmässig roll känner barnet. Uppgifter från personer som utifrån en personlig relation känner barnet eller den tänkbare vårdnadshavaren kan ibland vara värdefullt.

Registeruppgifter

De uppgifter som finns i socialtjänstens register bör beaktas.

Uppgifter ur misstanke- och belastningsregistret bör hämtas in.

Utredning vid brister i omsorgen som medför bestående fara

Socialnämndens utredning om en överflyttning av vårdnaden enligt 6 kap. 7 § föräldrabalken bör främst innehålla uppgifter om nedanstående förhållanden.

Föräldern

(i förekommande fall föräldrarna)

- föräldrarnas sociala situation, t.ex. familjeförhållande och arbete
- föräldrarnas missbruk eller försummelse vid vårdnadens utövande eller andra brister i omsorgen om barnet
- på vilket sätt föräldrarnas brister i omsorgen medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling
- hur föräldrarnas relation med barnet är
- om barnet är placerat utanför hemmet, när och varför placeringen inleddes samt hur den har fungerat och fungerar i dag

**SOSFS
2006:20**

- om barnet är placerat utanför hemmet, hur umgänget med barnet har fungerat
- om det finns utsikter att barnet kan återvända hem
- föräldrarnas inställning till en ändring av vårdnaden (om det finns ett skriftligt samtycke, bör det bifogas)
- föräldrarnas inställning till ett umgänge i fortsättningen

Barnet

- barnets situation
- barnets relation till föräldrarna och tänkbar vårdnadshavare
- barnets inställning till en ändring av vårdnaden
- barnets behov av och inställning till umgänge med föräldrarna och andra närstående
- hur barnets bästa tillgodoses på kort och lång sikt

Tänkbar vårdnadshavare

(i förekommande fall två personer)

- dennes sociala situation, t.ex. familjeförhållande, arbete och fritidsintressen
- dennes förmåga att ta hand om barn
- dennes relation till det barn det gäller
- dennes förmåga att tillgodose barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran
- dennes inställning till och möjlighet att tillgodose barnets behov av umgänge
- dennes inställning till att bli barnets vårdnadshavare (om det finns ett skriftligt åtagande, bör det bifogas)
- skälen till vem som utifrån barnets bästa bör anförtros att bli vårdnadshavare, om flera personer varit aktuella i utredningen

Särskilda överväganden om ett barn är placerat i familjehem

Socialnämnden bör i samband med att ett barn placeras i ett familjehem – oberoende av om det görs med stöd av socialtjänstlagen (2001:453) eller lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU) – informera både föräldrarna och familjehemsföräldrarna om den skyldighet nämnden har att efter tre år och därefter regelbundet överväga, om det finns skäl för en vårdnadsöverflyttning enligt 6 kap. 8 § föräldrabalken.

Om socialnämnden vid tidpunkten för det första övervägandet enligt 6 kap. 8 § socialtjänstlagen eller 13 § LVU kommer fram till att det inte finns skäl att påbörja en utredning om att överflytta vårdnaden till familjehemsföräldrarna enligt 6 kap. 8 § föräldrabalken, bör förnyade överväganden göras varje gång

- en prövning görs om vården med stöd av 3 § LVU skall upphöra, och

- ett övervägande görs om vården enligt socialtjänstlagen eller med stöd av 2 § LVU fortfarande behövs.

De skäl som vägs för och emot, inklusive hur barnets umgänge med föräldrarna har fungerat, samt de övriga motiveringar som ligger till grund för socialnämndens ställningstagande enligt 6 kap. 8 § andra stycket socialtjänstlagen eller 13 § fjärde stycket LVU, bör utförligt dokumenteras.

Utredning om ett barn som stadigvarande vårdats och fostrats i ett annat enskilt hem

Socialnämndens utredning om en överflyttning enligt 6 kap. 8 § föräldrabalken bör främst innehålla uppgifter om nedanstående förhållanden.

Familjehemsföräldern

(i förekommande fall familjehemsföräldrarna eller föräldrarna i annat enskilt hem)

- hur placeringen i familjehemmet har fungerat
- relationen till det barn det gäller
- familjehemsförälderns förmåga att tillgodose barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran
- förhållandena i familjehemmet
- familjehemsförälderns lämplighet som vårdnadshavare
- familjehemsförälderns inställning till och förmåga att tillgodose barnets behov av kontakt med föräldrar och andra närstående
- familjehemsförälderns inställning till en överflyttning av vårdnaden (om det finns ett skriftligt åtagande, bör det bifogas)

Föräldrarna

- hur länge sedan och varför barnet placerades i familjehemmet
- föräldrarnas situation
- skälen till att socialnämnden inte arbetar för att barnet skall flytta hem
- relationen med barnet och dess eventuella syskon
- hur umgänget med barnet har fungerat
- föräldrarnas inställning till en vårdnadsöverflyttning (om det finns ett skriftligt samtycke, bör det bifogas)
- föräldrarnas inställning till ett umgänge i fortsättningen

Barnet

- barnets anknytning till familjehemsföräldrarna och till föräldrarna
- barnets situation
- barnets inställning till en vårdnadsöverflyttning
- barnets behov av och inställning till umgänge med föräldrarna och andra närstående
- vad som bedöms vara till barnets bästa

SOSFS
2006:20

Utredning vid varaktigt förhinder att utöva vårdnaden

Socialnämndens utredning om en överflyttning enligt 6 kap. 8 a § föräldrabalken bör främst innehålla uppgifter om nedanstående förhållanden.

Föräldern

(i förekommande fall föräldrarna)

- vad föräldrarnas varaktiga förhinder beror på och för hur lång tid det förväntas bestå
- hur föräldrarnas situation ser ut i övrigt
- föräldrarnas inställning till vem vårdnaden bör flyttas över till (om det finns en skriftlig viljeförklaring, bör den bifogas)

Tänkbar vårdnadshavare

(i förekommande fall två personer)

- dennes sociala situation, t.ex. familjeförhållande, arbete och fritidsintressen
- dennes förmåga att ta hand om barn
- dennes relation till det barn det gäller
- dennes förmåga att tillgodose barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran
- hur denne skall kommunicera med barnet och för barnets räkning med t.ex. myndigheter, om det gäller ett ensamkommande barn
- dennes inställning till och möjlighet att tillgodose barnets behov av umgänge
- dennes inställning till att bli barnets vårdnadshavare (om det finns ett skriftligt åtagande, bör det bifogas)
- skälen till vem som utifrån barnets bästa bör anförtros att bli vårdnadshavare, om flera personer varit aktuella i utredningen

Barnet

- barnets situation
- barnets inställning i vårdnadsfrågan
- barnets relation till tänkbar vårdnadshavare
- barnets behov av och inställning till umgänge med närstående och i förekommande fall förälder
- hur barnets bästa tillgodoses på kort och lång sikt

Utredning vid föräldrars död

Socialnämndens utredning om ett barns behov av vårdnadshavare enligt 6 kap. 9 § föräldrabalken efter en eller båda föräldrarnas död bör främst innehålla uppgifter om nedanstående förhållanden.

Tänkbar vårdnadshavare

(i förekommande fall två personer)

- vem föräldrarna eller en av dem önskar som vårdnadshavare, om det är tillkännagivet (om det finns en skriftlig handling, bör den bifogas)
- den tänkbare vårdnadshavarens sociala situation, t.ex. familjeförhållande, arbete och fritidsintressen
- dennes förmåga att ta hand om barn
- dennes relation till det barn det gäller
- dennes förmåga att tillgodose barnets behov av omvårdnad, trygghet och en god fostran
- dennes inställning till och möjlighet att tillgodose barnets behov av umgänge
- dennes inställning till att bli barnets vårdnadshavare (om det finns ett skriftligt åtagande, bör detta bifogas)
- skälen till vem som utifrån barnets bästa bör anförtros att bli vårdnadshavare, om flera personer varit aktuella i utredningen

Barnet

- barnets situation
- barnets relation till personer som är aktuella i utredningen
- barnets inställning i vårdnadsfrågan
- barnets behov av och inställning till umgänge med närstående
- hur barnets bästa tillgodoses på kort och lång sikt

God man för ensamkommande barn

Om socialnämnden i sin ansökan om god man till överförmyndaren, enligt 3 § lagen om god man för ensamkommande barn, lämnar förslag på en lämplig person för uppdraget, bör nämnden, med hänsyn tagen till barnets ålder och mognad, ha hämtat in barnets inställning till förslaget på person innan ansökan görs.

Om socialnämnden får kännedom om förhållanden som innebär att en god man bör entledigas från sitt uppdrag, bör nämnden anmäla dessa till överförmyndaren och samtidigt begära att en ny god man utses för barnet.

Socialstyrelsen

HÅKAN CEDER

Kristina Widgren
(Socialtjänstavdelningen)

Anknytningsteoretiska aspekter på frågan om ny vårdnadshavare

Anders Broberg

I följande kunskapsöversikt har jag valt att lyfta fram två grupper barn; dels de som är yngre än 3 år och tillbringat större delen av sitt liv i ett familjehem, och dels barn som upplevt vårdnadshavarens våld i form av misshandel eller övergrepp. Att de yngsta barnens situation förtjänar extra uppmärksamhet beror framför allt på den tre-årsgräns som infördes i lagstiftningen för några år sedan (Prop. 2002/2003:53 s. 85). Tre-årsgränsen avsåg att förtydliga begreppet ”att barnet rotat sig i familjehemmet”, och den tillkom för att sätta press på socialnämnderna att oftare överväga vårdnadsöverflyttning. En risk med tre-årsgränsen är att barn under tre år automatiskt sorteras bort, även om de, till skillnad från äldre barn, ofta tillbringat nästan hela sitt liv i familjehemmet. Detta är, inte minst ur anknytningssynpunkt väldigt allvarligt. Barn som upplevt vårdnadshavarens våld är också, bland annat ur anknytningsteoretiskt synvinkel, en viktig grupp att lyfta fram. Gruppen består både av barn som bevittnat våld i familjen, och av barn som därutöver också själva blivit misshandlade. I båda fallen innebär situationen allvarliga hot mot barnets anknytningssystem, vilket belyses i kunskapsöversikten.

Innan jag kommenterar de yngre barnens och de våldsutsatta barnens situation utifrån ett anknytningsteoretiskt perspektiv, ger jag en allmän introduktion till teorin, redogör för varför små barn reagerar så starkt på att skiljas från sin(a) vårdnadshavare och poängterar skillnaden mellan att knyta an och anknytningens kvalitet. Den som är intresserad av en mer fullständig redogörelse av anknytningsteorin hänvisas till en nyutkommen bok i ämnet (Anknytningsteori – betydelsen av nära känslomässiga relationer; Broberg, Granqvist, Ivarsson & Risholm Mothander, 2006).

I. Den normala anknytningsutvecklingen

I *Nationalencyklopedin* definieras anknytning som att stå i förbindelse med någon större helhet, exempelvis att busslinjen mellan Skene och Göteborg har anknytning till järnvägen mellan Göteborg och Stockholm. När begreppet *anknytning* används inom utvecklingspsykologin är det en svensk översättning av det engelska begreppet *attachment*, med betoning på bety-

delsen av något mindre som hänger ihop med något större. Anknäytningsteorin är en teori om den process vars resultat är ett psykologiskt ”band” mellan barnet och dess närmaste vårdare. Teorin beskriver också hur anknäytningen utvecklas till mentala representationer hos barnet – av barnet självt, viktiga närstående och samspelet dem emellan. Dessa representationer kallas *inre arbetsmodeller*. I och med att anknäytningen blir representerad i form av mentala modeller i barnets hjärna blir den också till en viktig beståndsdel i personlighetsutvecklingen och får på så sätt betydelse för människan under resten av hennes levnad. Betydelsen av anknäytningen mellan barnet och dess primära vårdnadshavare för den fortsatta känslomässiga utvecklingen har diskuterats. I en nyligen gjord sammanställning av ett forskningsprojekt i vilket man följt över 200 barn från nyföddhetsperioden till vuxen ålder sammanfattas resultaten vad avser den tidiga anknäytningens långsiktiga betydelse på följande sätt:

”Även om variationer i anknäytningmönster inte ska ses som direkta orsaker till vissa resultat, och även om tidig anknäytning inte har någon privilegierad ställning som orsaksförklaring, så är det ändå ett faktum att det inte finns någon analyserbar företeelse i tidig barndom som är viktigare. Barnets anknäytning har avgörande betydelse, både på grund av den roll den spelar för att initiera utvecklingslinjer och på grund av dess samband med så många avgörande utvecklingsfunktioner – socialt relaterande, styrning av kroppslig aktivering, känslomässig reglering och nyfikenhet – för att nämna några.”

Anknäytningserfarenheter förblir, också i detta komplexa perspektiv, avgörande för formandet av personligheten (Sroufe, 2005, s. 365). Att anknäytningen spelar så stor roll för människans utveckling har att göra med att den är en av de grundläggande motivationskrafterna som både visar vår ställning som ett socialt djur bland andra, och samtidigt lyfter fram det unikt mänskliga i form av vårt språk och vår förmåga att skapa komplexa mentala modeller.

Anknäytningen har en evolutionsbiologisk grund

John Bowlby, anknäytningsteorins skapare, introducerade i första delen av sin trilogi *Attachment and loss* (1969/1982) begreppet *Environment of evolutionary adaptation* (EEA). Med det menas den miljö som människan levtt i under tillräckligt lång tid för att evolutionens selektionsmekanism ska kunna verka. Människan har under 99 procent av sin tid på jorden levtt som nomadiserande jägare och samlare. Det är alltså till denna sociala organisation som vi i allt väsentligt är genetiskt anpassade. I en nomadkultur är det

mammans förmåga att ta hand om barnet, och hennes sociala status i gruppen som betyder mest för vilken uppväxt barnet kommer att få. Människan har utvecklats ur en grupp primater som sedan mer än 35 miljoner år burit sina nyfödda ungar, en nödvändighet för alla nomadiserande djurarter. Även när ungarna börjat kunna röra sig på egen hand har de tillbringat större delen av sin tid i nära kroppslig kontakt med sin mamma (Hewlett & Lamb, 2005).

Anknytning – nomadiserande arters sätt att skydda sin unge

Alla djursarter har utvecklat system för att skydda sina nyfödda ungar mot faror, främst i form av rovdjur som hotar att äta upp avkomman. Däggdjur som har ett begränsat revir skaffar sig ett gryt, en lya eller en håla. Däggdjur som lever ett nomadiserande liv, som de flesta apor, har inte tillgång till en skyddad boplatz där ungarna kan klara sig själva. Ungarna bärs i stället av sin mamma när hon förflyttar sig tillsammans med den övriga flocken från matställe till matställe. Detta pågår från det att ungarna föds och under lång tid framåt. En konsekvens av att vara ett sådant djur är att separation från mamman är den kraftigaste av farosignaler (den kan ju innebära att mamman tappat ungen när hon flyr undan angripare och att ungen därmed befinner sig i akut livsfara).

Betydelsen av ömsesidig igenkänning

En nära och speciell relation mellan mor och unge är inte en specifikt mänsklig företeelse, det vet alla som haft husdjur. Relationen har två sidor; mamman ska lära sig att känna igen och vilja ta hand om just sin unge, och ungen ska lära sig att känna igen och ty sig till just sin mamma. För däggdjursarter som är hjälplösa och ur stånd att förflytta sig på egen hand vid födelsen, som apor och människor, behövs det ingen omedelbar igenkänningsmekanism utan mamman har från veckor till månader på sig att lära känna igen just sitt barn. Denna process, som ibland har förväxlats med anknytning kallas på engelska för *bonding* och skulle kunna kallas bindning på svenska. Begreppet bindning har dock olyckligtvis i tidigare svensk litteratur använts synonymt med anknytning, och därför finns det inget svenskt begrepp för det engelska begreppet *bonding*. Att det saknas ett begrepp innebär dock inte att företeelsen inte finns. Det är lika viktigt för svenska föräldrar som för engelska eller amerikanska att skapa ett tillräckligt starkt känslomässigt band till sitt barn. Det är detta band som ska garantera att föräldern, också i mindre angenäma stunder (pga. sömnbrist eller av andra skäl), klarar av att prioritera det späda barnets behov och reagerar någorlunda adekvat på dess signaler. Föräldrarnas känslomässiga band

till sitt barn är en viktig grund för den *omvårdnad* föräldern ger barnet. Detta känslomässiga band är inte en funktion av biologiskt släktskap utan av nära känslomässig kontakt, och det kan alltså utvecklas hos adoptiv- eller familjehemsföräldrar likaväl som hos biologiska föräldrar.

För den fortsatta redogörelsen är det viktigt att skilja mellan anknytning och omvårdnad, Anknytning betecknar den svagare och mer outvecklade partens (barnets) behov av någon speciell person som tröstar och skyddar, främst i situationer som upplevs som farofyllda. Omvårdnad betecknar den vuxnes (föräldrarnas) beredvillighet att lyssna på barnets signaler och göra sitt bästa för att skydda barnet i farofyllda situationer. Föräldrars omvårdnadsförmåga varierar dock kraftigt, från mycket god till allvarlig omsorgssvikt.

Inte bara en mor

För att överleva i en värld av knappa resurser räcker det inte för barnet att bara ha en mamma. Den amerikanska antropologen Susan Blaffer Hrdy har myntat uttrycket allföräldraskap (1999; 2005) som paraplybegrepp för de övriga personer som är engagerade i omvårdnaden av barn i ett samhälle. Hrdy menar att människan under evolutionen levt under sinsemellan väldigt olika näringsmässiga och materiella förhållanden, och att detta skapat olika former av allföräldraskap. I vissa samhällen har den biologiska pappan påtagit sig en stark omvårdnadsroll, om än inte lika stark som mamman. I andra samhällen växer barn upp med flera andra kvinnor (äldre syskon, mosttrar, fastrar, mormor, farmor) som de viktigaste omvårdnadspersonerna utöver mamman. Gemensamt för olika kulturer är dock att det inte måste föreligga något genetiskt släktskap mellan vårdnadshavare och barn för att en anknytning ska utvecklas. Barn som har förmånen att ha nära daglig kontakt med flera vuxna under sina första levnadsår utvecklar anknytningsrelationer till dessa personer på basis av vilken typ av omvårdande samspel respektive person inbjuder barnet till. Det gäller pappor, likaväl som andra personer som regelbundet funnits tillgängliga för barnet i anknytningsrelevanta situationer.

Anknytningsteorin kritiserar ibland för en ensidig fokusering på relationen mellan barnet och dess biologiska mamma, som om denna relation var den enda som betydde något för barnet. Det som ofta glöms bort är att anknytningsteorin inte ger sig ut för att vara en heltäckande teori om barns utveckling. Teorin fokuserar på hur spädbarn, koltbarn, förskolebarn, äldre barn, tonåringar och vuxna förmår använda sig av ett begränsat antal andra människor som en trygg bas för sitt utforskande av världen, och som en säker hamn att vända åter till när fara hotar. Det är när anknytningssystemet

aktiveras som vi blir selektiva och ser oss om efter våra anknytningspersoner. För att underlätta barnets sökande efter trygghet i farofyllda situationer är dessa relationer ordnade hierarkiskt i barnets hjärna. Detta innebär att den person som barnet har flest tidigare erfarenheter av att ha kunnat fly till är den som barnet väljer i första hand. Eftersom biologiska mammor fortsätter att vara de som tillbringar mest tid med och ger mest beskydd åt sina små barn, så fortsätter biologiska mammor att befinna sig i toppen på anknytningshierarkin. Det betyder inte att det måste vara så, eller att inte andra omvårdnadspersoner ”duger” om den som ligger överst i hierarkin inte finns tillgänglig.

Studier av anknytning i en rad olika kulturer visar att selektiv anknytning till ett begränsat antal vårdare utvecklas i kulturer med sinsemellan väldigt olika system för tidig barnomsorg (från enbart den biologiska mamman till ett nätverk av mer än 10 olika omvårdnadspersoner). De miljöomständigheter som har visats kunna ha ett avgörande negativt inflytande på anknytningsutvecklingen på kort och lång sikt är om det är sådan brist på kontinuitet vad avser omvårdnadspersonerna att barn under 3 års ålder inte ges en möjlighet att knyta an och/eller om barn i denna ålder inte ges möjlighet att tillbringa nätterna under samma tak som sin(a) anknytningsperson(er). Båda dessa förhållanden var extremt ovanliga i samtliga undersökta kulturer (Van IJzendoorn, Bakermans-Kranenbourg & Sagi-Schwartz, 2006).

Hur utvecklas anknytningen mellan barnet och dess vårdnadshavare?

Bowlbys beskrivning av anknytningsutvecklingen kom att omfatta fyra faser, av vilka de tre första gäller utvecklingen under de första levnadsåren: (I) orientering och signaler som inte riktas till en specifik person (från födelsen och upp till mellan åtta och tolv veckor), (II) orientering och signaler som är riktade mot en eller ett par specifika personer (från åtta till tolv veckor och upp till mellan sex och nio månader), (III) upprätthållande av fysisk närhet till en eller ett par specifika personer (från mellan sex och nio månader till cirka tre års ålder), så kallad prototypisk anknytning.

Enklast kan anknytningsutvecklingen under de första tre åren sammanfattas som att barnet under det första halvåret i livet lär sig att känna igen sin(a) primär(a) vårdnadshavare och skilja ut dem från andra personer som barnet har mer sporadisk kontakt med. Runt halvårsskiftet ökar barnets rörelseförmåga, och därmed har barnet möjlighet att själv utsätta sig för faror av olika slag. Vid denna tidpunkt blir det därför viktigt att barnet vill hålla sig i närheten av sin vårdnadshavare, och att det blir mer restriktivt i kontakten gentemot personer som barnet inte känner, och därmed inte vet

om de kan innebära en fara. Man brukar beskriva relationen som utvecklas mellan barnet och vårdnadshavaren som ett gummiband. Så länge barnet håller sig nära sin förälder känner barnet inte av gummibandet. Det kan fritt utforska världen runt omkring sig, tämligen obekymrad om förälderns förhållanden. Om barnet däremot rör sig för långt bort från föräldern, så sträcks gummibandet och barnet känner att det vill minska avståndet till föräldern. På det här sättet upprätthåller barnet en optimal balans mellan sin önskan om att kunna utforska världen runt omkring sig och sitt behov av trygghet och beskydd i händelse av fara. Genom att använda sig av de nyvunna förmågorna 'delad uppmärksamhet' och 'socialt refererande' (Broberg, Almqvist & Tjus, 2003) kan barnet samspela med föräldern på längre avstånd än under det första halvåret, och dess möjlighet att lära sig vad som är farligt respektive ofarligt ökar därmed. Under de andra och tredje levnadsåren utvecklas den språkliga förmågan och förmågan att lagra självbiografiska minnen snabbt. Med hjälp av dessa utvecklas inre arbetsmodeller av anknytningen vilka gör det möjligt för barnet att klara successivt längre separation från vårdnadshavaren utan att behöva drabbas av allvarliga separationsreaktioner.

Sammanfattning

Det lilla barnets anknytning till sina primära vårdnadshavare, som utvecklas successivt under de första levnadsåren, är beroende av en regelbunden kontakt med dessa, utan långvariga avbrott. Under det första halvåret lär sig spädbarnet känna igen vilka som är dess viktigaste personer, nämligen de som regelbundet återkommer och tillgodoser barnets grundläggande behov. Från och med 6–9 månaders ålder visar de flesta barn vilka som är deras anknytningspersoner genom att ty sig till dessa personer i situationer som upplevs som hotfulla, t ex om en främmande person närmar sig barnet och blir alltför närgången i sitt kontaktsökande. Från och med 9–12 månaders ålder kan barnet också använda sin(a) anknytningsperson(er) som en tryggbas utifrån vilken barnet vågar utforska världen omkring sig. Under de andra och tredje levnadsåren stabiliseras anknytningsrelationen genom att barnet utvecklar inre arbetsmodeller av sig själv och sin(a) anknytningsperson(er), och därmed blir barnet successivt mindre känsligt för separationer.

II. Små barns separationsreaktioner

När John Bowlby och kollegor i början på 1950-talet studerade små barns separationsreaktioner såg man att barn som var yngre än tre år, och barn med tidigare separationserfarenheter, reagerade starkare än äldre barn och

barn utan tidigare traumatiska erfarenheter. Barn som togs om hand av en person i dennes eget hem reagerade mycket mindre på separationen från anknytningspersonen än barn som togs om hand av flera personer på rullande schema i institutionsmiljö. Det var alltså inte bara separationen i sig som spelade roll, utan också hur det alternativa omhändertagandet såg ut. Trots att man alltså fann stora individuella skillnader kunde forskarna identifiera tre reaktionssätt som barn i åldern ett till tre år visade under tiden som separationen varade och när föräldern återvände: protest, förtvivlan och losskoppling.

Protest

Protestfasen, som startade så fort vårdnadshavaren lämnade barnet till en främmande vårdare, karakteriserades av att barnet reagerade med ”upprörd förvåning”. Barnet signalerade något i stil med: ”vad har hänt, vart tog du vägen, kom tillbaka, *kom tillbaka!*”. Barnet skrek argt och var motoriskt aktivt. Det sökte efter föräldern och gick upprepade gånger till det ställe där föräldern senast hade varit. I den här fasen var barnet inriktat på att ”till varje pris” återskapa kontakten med föräldern så snabbt som möjligt. Barnet var helt ointresserat av de främmande vuxna som fanns i rummet, avvisade försök till tröst, och kravlade sig ner ur knäet om en främmande vårdare tog upp barnet. Detta var en tydlig signal om att ”det är inte dig jag vill ha utan min anknytningsperson!”. Olika ljud eller företeelser, exempelvis en dörr som öppnades, gav temporär lindring i barnets skrik, eftersom barnet riktade sin uppmärksamhet dit med förhoppningen att det var den försvunna föräldern som återkom. Nyckelorden för att beskriva barnen under protestfasen var: *hopp* (om att föräldern skulle återvända) och *hårt arbete* (barnet ansträngde sig på olika sätt för att återskapa kontakten med föräldern). De viktigaste känslorna som barnen gav uttryck för var *rädsla*, *ilska*, och *upprördhet*. Beroende på barnets situation och omständigheter i övrigt kunde protestfasen vara från några timmar till uppåt en vecka, där efter övergick den gradvis till nästa fas.

Förtvivlan

Övergången till denna fas markerades av beteenden som signalerade en tilltagande brist på hopp hos barnet beträffande föräldrarnas återvändande. Det aktiva sökbeteendet avtog liksom den ”ilskna” gråten, vilken ersattes med en tystare, mer hulkande och ”inåtvänd” gråt. Barnet drog sig undan människor och aktiviteter och satt ofta med tom blick i sin säng, kramande ett kärt gosedjur eller något plagg eller föremål som föräldern lämnat kvar. Bowlby tolkade detta som att barnet nu hade börjat sörja den saknade för-

aldern och förlorat hoppet om att hon skulle återvända. Han menade att vuxna ofta feltolkade barnets ytliga lugn och bristande aktivitet som ett tecken på positiv anpassning, när det i stället var ett allvarligt tecken på hur svårt barnet led av separationen. Barnets attityd och känsla kunde beskrivas med orden *hopplöshet, tillbakadragenhet* och *sorg*. Eftersom barnet i förtvivlansfasen åt dåligt, eller inte alls, riskerade det att tyna bort om det inte antingen återförenades med föräldern eller av egen kraft började vända sig ut mot världen igen. Fasen varierade i längd mellan olika barn, från några dagar till flera veckor. Helt avgörande för barnets långsiktiga utveckling var om föräldern kom tillbaka inom några månader eller inte, och hur föräldern då hanterade barnets samlade reaktioner på separationen. Alternativt att barnet kom till en annan vårdnadshavare som accepterade barnets behov av att sörja den förlorade föräldern och ansträngde sig för att successivt bygga upp en tillitsfull och ”exklusiv” relation till barnet.

Losskoppling

Bowlby och hans medarbetare beskrev barn i åldern ett till tre år som separerats från sina föräldrar i mellan två veckor och ett halvt år (Heinicke & Westheimer, 1966). Det rörde sig inte om barn som placerats utom hemmet för att de varit utsatta för omsorgssvikt, utan pga. barnets sjukdom eller att föräldern av praktiska skäl var oförmögen att ta hand om sitt barn. Vid återföreningen kände några av barnen över huvud taget inte igen sina mammor, medan de flesta vände sig bort eller vandrade iväg när mamman kom in i rummet. Under veckorna som följde visade barnen mycket blandade reaktioner – perioder av stark gråt omväxlade med att barnen stirrade tomt framför sig och var oförmögna att visa några känslor. Hälften av mammorna klagade över att barnen behandlade dem som fullständiga främlingar, medan de övriga berättade att de uttryckslösa ögonblicken skiftade med perioder av klistrig klängighet, när barnen vägrade lämna mamman ens för den stund det tog henne att gå på toaletten. Ju längre separationen varat, desto allvarligare var barnens reaktioner. När de personer som lärt känna barnen på sjukhuset eller institutionen gjorde hembesök blev barnen mycket rädda.

Man kan sammanfatta den här fasen som att den innehåller ett för barnet smärtsamt inre drama. Å ena sidan har barnet påbörjat ett sorgearbete som ska göra det möjligt för barnet att, om tillfälle yppar sig, skapa en permanent ersättning för den förlorade föräldern. Å andra sidan har barnet stängt dörren om ett antal känslor som är för svåra för ett litet barn att handskas med på ett framgångsrikt sätt. Bowlby såg alltså barnens reaktionssätt som uttryck för en psykologisk försvarsmekanism. Ytligt sett betedde sig barnen som om de inte kände igen föräldern, alltså hade ”glömt bort” vederbör-

ande och därför helt adekvat relaterade till henne som en främling. Detta motsades dock dels av det faktum att barnen uppenbarligen kom ihåg en rad andra, långt mindre viktiga, personer och företeelser, och dels av den besynnerligt blandade reaktionen – där stunder av känslomässig kyla/oïntresse omväxlade med starka känslouttryck (gråt, ilska och klängighet). Bowlby menade att barnet, för att klara av att överleva när separationen från mamman blivit alltför långdragen, ”stuvat undan” en rad svåra känslor (beroende på barnets ålder och mognad kunde det röra sig om rädsla, ilska, sorg, besvikelse, hopplöshet). Barnet koncentrerade sig i stället dels på att bevara en ljus (men bitvis falsk) bild av föräldern, och dels på att göra det möjligt att börja relatera till de personer i omgivningen som kunde erbjuda mat, lek och annan välbehövlig kontakt.

Begreppet losskoppling ska alltså förstås som att barnet delvis kopplat loss anknytningen till föräldern. När föräldern återkom sattes denna mekanism på hårda prov. Så länge barnet relaterade till föräldern utifrån ”föräldern som främling” kunde det upprätthålla en vardaglig relation till föräldern, som dock upplevdes som mycket störande av föräldrarna, eftersom den saknade det känslomässiga djup som föräldern var van vid att ha med sitt barn. När barnet å andra sidan relaterade till föräldern utifrån ”föräldern som svikare” översköljdes barnet av sina lagrade känslor, och föräldern fick ta emot och försöka härbärgera barnets hela känslomässiga register. Uppföljningar av barn som varit med om dylika separationer under småbarnsåren visade att utöver separationens längd så var föräldrarnas vilja och förmåga att tolerera och härbärgera barnets svåra känslor av störst betydelse för hur barnet senare i livet förhöll sig till känslomässig närhet i relationer (Heinicke & Westheimer, 1966).

Varför reagerar små barn så starkt på separation från sin(a) vårdnadshavare?

Med tanke på vad vi i dag vet om människans evolutionära historia och levnadssätt som nomader: att mamman bär barnet i stort sett dygnet runt de första åren, och att det finns flera välkända ansikten i den sociala grupp som mamman tillhör som hjälper till med barnpassning när mamman utträtt är ärenden som är svåra att klara av med barn på ryggen, kan det mesta av det som Bowlby och hans medarbetare kom fram till sägas vara självklarheter.

Anknytningens ändamål kan beskrivas som upprätthållandet av optimal (inte så nära att utforskandet störs, inte så långt bort att det blir alltför riskabelt) närhet till en beskyddande vuxen. Anknytningssystemet är nära kopplat till rädslosystemet. Bowlby (1973) beskrev ett antal naturliga ledtrådar om fara (tecken på sådant som under människans evolutionära histo-

ria medfört en förhöjd risk för död/skada och som människan därför kommit att bli extra bra på att identifiera och reagera på). Dit hör bland annat obekanta platser och personer, plötsliga förändringar i omgivningen, och att vara ensam. Bowlby menade också att människan blivit extra skicklig på att reagera på sammansatta situationer, som innehåller fler än en fara. Det är, mot den här bakgrunden, inte förvånande att det lilla barnet reagerar starkt på att bli lämnad på en institution, i ett jourfosterhem eller på sjukhus (närmare bestämt att vara *ensam* i en *främmande miljö*, och omgiven av *främmande personer*).

Vad händer när barnets anknytningssystem aktiveras, på grund av att föräldern lämnar barnet, eller barnet tvingas lämna föräldern? Anknytningen har som framgick ovan utvecklats för att skydda barnet i händelse av fara. Samtidigt är det viktigt att barnets anknytningssystem, som gör att barnet vill hålla sig nära föräldern, inte i onödan hindrar barnets andra viktiga utvecklingsuppgift nämligen att utforska världen och att lära sig mer om hur den fungerar. Anknytningen brukar liknas vid en termostat som känner av när det är för kallt (=fara hotar), och då ”slås på” (= barnet söker förälderns beskyddande närhet). När föräldern tröstat barnet och faromomentet försvunnit känner termostaten av detta och anknytningssystemet ”slås av”, eller snarare försätts i viloläge, redo att aktiveras igen vid nästa upplevda hot eller fara. Anknytningssystemet finns där alltså hela tiden men dess grad av aktivitet varierar med barnets upplevda trygghet. I avsaknad av sin anknytningsperson, och på grund av sin bristande kognitiva mognad och outvecklade förmåga till känslomässig reglering, är det lilla barnet försatt i en prekär situation. Barnet är lämnat med ett aktiverat anknytningssystem men saknar de nödvändiga redskapen (läs föräldern) för att ”stänga av” systemet. Med modernt anknytningsteoretiskt språkbruk kan alltså losskoppling förstås som det lilla barnets omogna sätt att själv deaktivera anknytningssystemet, när den person som har detta till sin, åtminstone från barnets synpunkt sett, viktigaste uppgift inte finns tillgänglig. Ett långvarigt aktiverat anknytningssystem är bland annat förenat med förhöjd aggressivitet mot både jämnåriga och vuxna. Bowlby menade att aggressiviteten kortsiktigt tjänar två syften: (1) att motivera barnet att göra sitt yttersta för att återknyta kontakten med föräldern, och (2) att kommunicera till föräldern ”gör inte om det där!”. Uppföljningar av barn med långvariga separationserfarenheter stödjer Bowlbys ursprungliga tanke från 1944, nämligen att utagerande beteendeproblem (vanartiga barn) är vanliga bland barn med långvariga separationserfarenheter och splittrade uppväxtförhållanden.

III. Skillnaden mellan att knyta an och anknytningens kvalitet

Genomgången av den normala anknytningsutvecklingen visade att barn knyter an till de personer som det har runt omkring sig under den första tiden i livet. För att en vårdnadshavare ska bli en anknytningsperson krävs det inte att hon eller han är en ”bra” förälder; det enda som krävs är att hon eller han är där tillräckligt regelbundet för att barnet ska identifiera vederbörande som en anknytningsperson. I så motto liknar anknytningen hos små barn den mekanism som kallas prägling hos andra djurarter (Lorenz, 1935/1957). Man kan uttrycka det som att evolutionen förberett alla barn på att utgå ifrån att deras vårdnadshavare är om inte perfekta så åtminstone ”tillräckligt bra”. Eftersom de flesta vårdnadshavare också är det så går det i allmänhet bra. De barn som har oturen att födas in i familjer där föräldrarnas omvårdnadsförmåga är helt otillräcklig får däremot betala ett högt pris i form av allvarligt förhöjd risk för olika former av felutveckling på grund av den omsorgssvikt som de utsätts för. Men även dessa barn knyter alltså an till sina vårdnadshavare. Det är viktigt att poängtera detta, annars kan man lätt dra den felaktiga slutsatsen att föräldrarnas omsorg om barnet varit god, eftersom barnet har knutit an till föräldrarna!

Vad kan hindra ett barn från att utveckla en anknytning? Jo det är just det som Bowlby och hans medarbetare visade redan i början på 1950-talet, nämligen att barnet under alltför lång tid tas om hand av en rad olika personer på ett rullande schema, så att barnet inte får möjlighet att utveckla specifika relationer till ett begränsat antal vårdare. Uppföljningar av barn som tillbringat en stor del av sina första levnadsår på institution visar att det är de första två åren som är viktigast när det gäller att utveckla minst en anknytningsrelation, som barnet kan använda som bas för utvecklingen av senare nära känslomässiga relationer. Efter Ceausescu-regimens sammanbrott i Rumänien julen 1989 blev det möjligt för familjer från bland annat USA, Kanada, Australien, England och Holland att adoptera barn som tillbringat en lång tid, ibland flera år, på barnhem ofta under fysiskt och psykiskt mycket påfrestande omständigheter. Sammanfattningsvis pekar studierna av dessa barn på två saker: (1) många barn har utvecklats förvånansvärt väl efter adoption med tanke på hur deras första tid i livet gestaltat sig, och de har kunnat knyta an till sina adoptivföräldrar, (2) barn som tillbringat större delen av sina första två år i institutionsmiljö, har ofta stora svårigheter främst när det gäller att utveckla nära känslomässiga relationer, även om de placeras i välfungerande adoptivhem (O'Connor, 2006; Rutter, 2006).

Sammanfattning

- Barn i åldern 0–3 år knyter an till de personer som med tillräcklig kontinuitet finns i deras närhet, oavsett kvalitén på den omvårdnad som barnet erhåller. Att barnet knutit an till sin vårdnadshavare är alltså i sig inget belägg för att omvårdnaden haft god kvalitet.
- Om ett barn behöver familjehemsplaceras, därför att barnets vårdnadshavare saknar möjlighet, förmåga eller vilja att trots stöd ge barnet den omvårdnad som det behöver, bör placeringen ske tidigt, så att huvuddelen av barnets anknytningsutveckling kan ske i relation till personer som förmår ge barnet ”tillräckligt bra” omvårdnad.
- Om ett barn som knutit an till sin vårdnadshavare måste skiljas från denne, kommer barnet att genomgå ett för barnet smärtsamt sorgearbete, vilket alla inblandade parter måste vara inställda på. Detta sorgearbete är ”värt priset” under förutsättning att barnet sedan får en stabil och trygg omvårdnadsmiljö och inte utsätts för upprepade separationer.
- Om barn i åldern 0–3 år utsätts för upprepade separationer, eller om omsorgssvikten är av den naturen att barnet ”skickas runt” mellan olika tillfälliga omvårdnadspersoner, löper barnet risk att inte utveckla någon anknytning. I så fall är risken stor för att barnets långsiktiga förmåga att utveckla nära känslomässiga relationer är allvarligt hotad, även om barnet senare placeras i ett välfungerande familjehem. Därmed är också risken stor för utvecklingen av senare psykisk ohälsa och allvarliga beteendestörningar.

IV. Barn som är yngre än 3 år och tillbringat större delen av sitt liv i ett familjehem

Åtminstone sedan 1982 har Regeringen uppmärksammat behovet av att kunna flytta över vårdnaden till familjehemsföräldrar hos vilka barnet ”rotat sig” även om föräldrarna inte i och för sig är olämpliga som föräldrar (Prop. 1981/82:168). Även senare har samma fråga tagits upp.

”I de fall då man redan från början kan förutse en långvarig placering, bör förutsättningar skapas för att barnet skall kunna växa upp under trygga och stabila förhållanden. Detta torde i vissa lägen lämpligen kunna ske genom att socialnämnden tar initiativ till att vårdnaden flyttas över till familjehemsföräldrarna. Också i fall där barnet efter långvarig placering har rotat sig i familjehemmet bör socialnämnden i högre grad än vad som uppenbarligen har förekommit, aktualisera en vårdnadsöverflyttning.” (Prop. 1989/1990:28, s. 94)

Undersökningar av bland andra Socialstyrelsen har dock visat att möjligheterna till överflyttning av vårdnaden används alltför sällan (SOU 2000:77), och därför återkom Regeringen med ett nytt initiativ där innebörden i begreppet ”långvarig placering” preciseras till att

”när ett barn varit placerat i samma familjehem i tre år skall socialnämnden särskilt överväga om det är uppenbart bäst för barnet att det rådande förhållandet får bestå och om det finns skäl att ansöka om överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrarna”.

(Prop. 2002/2003:53 s. 85)

Mot bakgrund av att socialnämnderna runt om i Sverige konsekvent underlåtit att tillämpa tidigare lagstiftning är det lätt att förstå behovet av en precisering i termer av antalet år som ett barn ska ha varit placerat utom hemmet för att en utredning om vårdnadsöverflyttning ska aktualiseras. För spädbarn och yngre förskolebarn är tre år dock en väldigt lång tid, rent allmänt sett. Det är också den tid då utvecklingen av anknytning till vårdnadshavarna utgör barnets centrala utvecklingsuppgift (Broberg m.fl., 2003). I USA och Storbritannien är adoption av omhändertagna barn relativt vanlig (totalt sett 6–7 procent i USA och 4–5 procent i Storbritannien) och betydligt vanligare när det gäller yngre än äldre barn. I Sverige är andelen adoptioner av omhändertagna barn försvinnande liten (PIU, 2000), vilket ytterligare ökar betydelsen av att samhället värnar barns rätt att växa upp under trygga och stabila förhållanden på andra sätt.

Den forskningsbaserade kunskapen om de långsiktigt allvarliga konsekvenserna, också för hjärnans utveckling, av att vara utsatt för omsorgssvikt tidigt i livet, måste leda till ökade insatser för att identifiera barn vars utveckling är i fara redan på MVC, BB och BHV (Broberg, Granqvist, Ivarsson & Risholm-Mothander, under tryckning). Med identifikation följer dock också krav på adekvata åtgärder. Dessa kan i princip vara av två slag: (1) ökade satsningar på att erbjuda omfattande stöd till föräldrar till små barn vars utveckling är i fara på grund av omsorgssvikt, eller (2) ökat tidigt omhändertagande av barn som utsätts för omsorgssvikt och placering av dessa i familjehem. Utbyggnaden av spädbarnspsykiatri i landstingens regi, och av specialiserat omhändertagande av spädbarn och deras föräldrar i primärkommunal regi, är sorgligt eftersatt i Sverige. Under trycket av den ekonomiska krisen under 1990-talet, och som en effekt av den barn- och ungdomspsykiatriska vårdens ökande specialisering på diagnosticerad mental ohälsa av allvarligt slag, har insatser för att förebygga allvarlig psykisk ohälsa kommit i skymundan. Primärkommunerna satsar visserligen numera på föräldrautbildning men denna riktas i allmänhet till ”vanliga” föräldrar med relativt beskedliga problem,

och inom barn- och ungdomspsykiatri blir man inte patient förrän det gått så långt att barnet uppfyller kriterierna för en eller flera barnpsykiatriska diagnoser. Vid det laget har barnet i allmänhet fyllt åtminstone 6 år. Om det inte sker en radikal upprustning av arbetet med att stödja småbarnsföräldrar som av olika skäl visar allvarliga brister i sitt föräldraskap, så kan vi alltså förutse ett ökat behov av familjehemsplacering av spädbarn och koltbarn. Mot bakgrund av aktuell kunskap om den tidiga anknytningens betydelse för den fortsatta utvecklingen blir det därmed viktigt att utredningen av barnets och föräldrarnas situation också fokuserar frågan om vårdnadsskap. Kan man, som Regeringen skrev redan 1989 ”redan från början förutse en långvarig placering” så måste ”förutsättningar skapas för att barnet skall kunna växa upp under trygga och stabila förhållanden”. Detta kan ske på åtminstone två olika sätt:

- Vårdnadshavaren håller en tät och kontinuerlig kontakt med barnet under tiden som det är placerat i familjehem, och det skapas garantier för att barnets återslussning till vårdnadshavaren sker på ”barnets villkor”, vilket kan innebära en gradvis invänjning under lång tid med garanti för fortsatt regelbunden kontakt med familjehemsföräldrarna. Det senare är inte minst viktigt eftersom erfarenheten visar att en del föräldrar efter en period av välfungerande åter sviktar vilket leder till att barnet på nytt behöver placeras. Denna lösning är mycket krävande för familjehemsföräldrarna. Utöver att ta hand om ett litet barn avkrävs de också att ta hand om och stötta en förälder med stora svårigheter. Därutöver tvingas de ofta, ibland under flera år ”stå bredvid” och se hur ”deras” barn mår dåligt, för att sedan kanske få tillbaka barnet och ”börja om”. Familjehemsföräldrar som åtar sig denna uppgift behöver utbildning och kontinuerligt stöd från kommunens socialtjänst.
- Vårnaden flyttas över till familjehemmet när barnet knutit an till familjehemsföräldrarna. Detta kan för ett litet barn röra sig om ett år, eller ännu mindre, om barnet var nyfött när det placerades och vårdnadshavaren haft liten eller obefintlig kontakt med barnet.

För ett barn som är 1½–3 år gammalt och tillbringat den största delen av sitt liv i samma familjehem, är familjehemsföräldrarna ur barnets synvinkel dess föräldrar. Det är till dem barnet knutit an, och det är hos dem barnet känner trygghet. Separation från dem kommer att leda till de separationsreaktioner som beskrivits ovan. Blivande adoptivföräldrar väljs ut för att de ska vara psykologiskt sett tillräckligt mogna, och de garanteras stöd för att klara av att hjälpa barnet att hantera sina reaktioner. Ett litet familjehemsplacerat barn som återvänder till sin vårdnadshavare, med vilken det haft

liten eller ingen kontakt under de första åren i livet, är i flera avseenden lika utsatt. Sådana barn placeras i allmänhet hos sämre fungerande föräldrar, och de får inte till närmelsevis samma stöd, eftersom de ur samhällets synpunkt ”återvänder till sin förälder”.

V. Barn som upplevt vårdnadshavarens våld i form av misshandel/övergrepp

Anknytningssystemet utvecklades, som beskrivits ovan, hos nomadiserande däggdjur för att hantera hotfulla situationer. Systemet, som bygger vidare på fylogenetiskt äldre rädslosystem, bygger på förutsättningen att hotet/faran kommer ”utifrån”. Typsituationen utgörs av att barnet befinner sig på ett visst avstånd från föräldern när någon form av hot/fara dyker upp. I samma ögonblick som barnet identifierar hotet så stängs utforskan-systemet (t ex. plockandet med pinnar och löv) ner och anknytningssystemet aktiveras. Drivet av sitt påslagna anknytningssystem söker barnet nu minska avståndet till föräldern. Om den upplevda faran är måttlig, och barnet har uppnått viss mognad, räcker det kanske med att fånga förälderns blick och höra föräldern säga, ”det är inget farligt, det är bara farbror Sven, kände Du inte igen honom” för att lugna barnet så att det kan återgå till att leka (dvs. utforska). Om den upplevda faran däremot är mer påtaglig, en stor svart hund kommer springande, dräglade och skällande rakt mot barnet, så kanske barnets anknytningssystem kräver att barnet får sitta i förälderns knä och bli tröstad en god stund innan anknytningssystemet återgår i viloläge. I båda fallen gäller dock samma sak – upplevt hot/fara leder till sökande av ökad kontakt med anknytningssystemet. Hur anknytningen organiseras, dvs. vilken typ av anknytning som utvecklas mellan barn och förälder, beror i hög grad på hur föräldern bemöter barnet i den här typen av situationer (se Broberg m fl., 2006; Broberg m fl., under tryckning).

Hur går det i situationer när det är anknytningssystemets beteende som utgör signal om hot/fara för barnet? Små barns anknytningssystem är inte utvecklade för att hantera sådana situationer, därför tvingar anknytningen barnet att reagera som om hotet kom utifrån – minska avståndet till föräldern – trots att detta leder till ökad otrygghet/större upplevt hot. Det lilla barnets bristande kognitiva mognad, i kombination med att evolutionen inte förberett barn på att hotet kan komma från anknytningssystemet, leder till att de får svårt för att skapa en sammanhållen mental organisation av anknytningsrelationen. Anknytningen till föräldern blir desorganiserad. Studier av barn som man vet varit utsatta för vanvård och misshandel visar att upp till 80 procent av dem utvecklar en desorganiserad anknytning till den misshandlande för-

aldern (Broberg m fl., under tryckning). Andra studier visar att desorganiserad anknytning i tidig ålder är en allvarlig riskfaktor för senare utveckling av psykisk ohälsa av olika slag (Broberg m fl., under tryckning).

Vilka beteenden är det som kan verka så skrämmande på små barn att de utvecklar desorganiserad anknytning? För det första naturligtvis fysiska och psykiska hot riktade direkt mot barnet, men även motsvarande hot som riktas mot andra i barnets närhet och som försvårar möjligheten att söka trygghet och beskydd, t ex. att den person som befinner sig överst i barnets anknytningshierarki blir misshandlad eller förödmjukad av barnets andra anknytningsperson. Också den utsatta förälderns hjälplöshet innebär ett allvarligt hot för barnet. Eftersom anknytning inte bara innebär möjligheten att kunna söka tröst och beskydd, utan också erfarenheten att föräldern är kapabel att ge detta beskydd, är den utsatta förälderns upptagenhet av att skydda sig själv ett allvarligt hot mot anknytningsrelationen. Tyvärr sträcker sig detta hot bortom den omedelbara händelsen. En förälder som vid upprepade tillfällen utsätts för hot/övergrepp blir alltmer påverkad, och riskerar att som en effekt av våldet drabbas av posttraumatiska reaktioner, eller andra symtom på ångest eller depression. Gemensamt för dessa är att de ökar förälderns psykiska frånvaro/inneslutenhet och gör henne/honom mindre psykologiskt tillgänglig för barnet. När barnets anknytningssystem aktiveras, också av ”utifrån kommande” händelser, riskerar barnet därför att mötas av en otillgänglig eller känslomässigt avvisande förälder, vilket ökar risken för att barnet utvecklar en desorganiserad anknytning också till den förälder som utsätts för kränkningar.

Forskningen om barn som växer upp i familjer där den ene föräldern utsätter den andre för allvarliga kränkningar visar att samhällets stöd måste inriktas på att i första hand garantera barnets och den utsatta förälderns säkerhet, och så långt möjligt skydd mot förnyade hot. Tyvärr visar studier också (Bancroft & Silverman, 2002; Eriksson 2006; Lundgren m fl., 2001) att män som utsätter kvinnor för allvarliga hot/kränkningar inte sällan använder sin gemensamma vårdnad, eller sin umgängesrätt med barnen, till att utsätta kvinnan för förnyade kränkningar. Därmed utsätts också barnens anknytningsrelation till den utsatta föräldern för nya hot. Det är i detta sammanhang viktigt att understryka att det faktum att barn har rätt till umgänge med en förälder som det inte bor tillsammans med, INTE innebär någon plikt för barnet att umgås med föräldern, och därmed inte heller någon absolut rätt för föräldern att umgås med barnet.

Om föräldrarna har gemensam vårdnad om barnet och en av dem brister i omsorgen, skall domstolen i enlighet med bestämmelserna i Föräldrabalken (6 kap. 7 §) anförtro vårdnaden åt den andra föräldern ensam, eller om

båda föräldrarna brister åt någon annan. Om Socialnämnden får veta att en förälder är olämplig som vårdnadshavare är den skyldig att ta upp frågan om ändring av vårdnadsförhållandet i domstol (SoF 5 kap. 2 §) genom att lämna in en stämningsansökan. Förekomst av upprepade kränkningar i form av övergrepp eller misshandel i familjen utgör i enlighet med resonemanget ovan ”sådana brister i omsorgen som medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling”, och de utgör därmed enligt min bedömning grund för Socialnämndens talan i domstol.

Slutsatser

De senaste decenniernas forskning rörande (1) anknytningsrelationernas utveckling under de första levnadsåren, (2) den tidiga anknytningens långsiktiga betydelse och (3) den mänskliga hjärnans känslighet för allvarlig omsorgsvikt under de första åren [när funktionen hos bland annat hjärnans system för stresshantering (den s.k. HPA-axeln) grundläggs] har lärt oss mycket om riskerna för ”bestående fara för barnets hälsa eller utveckling” (Prop. 1981/82: 168). Forskningen visar att faran är särskilt markant för små barn som inte får tillfälle att utveckla organiserade anknytningsrelationer, och för barn som växer upp i familjer där det förekommer misshandel/övergrepp. En av de insatser som samhället kan använda sig av för att öka tryggheten och stabiliteten för dessa barn är bestämmelserna om överflyttning av vårdnaden.

Referenser

- Bancroft, L. & Silverman, J. G. (2002). *The batterer as parent. Addressing the impact of domestic violence on family dynamics*. New York: Sage
- Bowlby, J. (1969/1982). *Attachment and loss. Vol I Attachment*. New York: Basic Books
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss. Vol II Separation*. New York: Basic Books
- Broberg, A., Almqvist, K. & Tjus, T. (2003). *Klinisk barnpsykologi – Utveckling på avvägar*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Broberg, A., Granqvist, P., Ivarsson, T. & Risholm Mothander, P. (2006). *Anknytningsteori – Betydelsen av nära känslomässiga relationer*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Broberg, A., Granqvist, P., Ivarsson, T. & Risholm Mothander, P. (under tryckning). *Anknytning i praktiken – Metodologiska, vardagliga och kliniska tillämpningar av anknytningsteorin*. Stockholm: Natur och Kultur.

- Eriksson, M. (Red.) (2006). *Barn som upplever våld. Nordisk forskning och praktik*. Stockholm: Gothia Förlag.
- Heinicke, C. & Westheimer, I. (1966). *Brief separations*. New York: International Universities Press.
- Hewlett, B. S. & Lamb, M. E. (Red.) (2005). *Hunter-Gatherer childhoods; Evolutionary, developmental & cultural perspectives*. New Brunswick: Transaction publishers.
- Hrdy, S. B. (1999). *Mother nature: Natural selection and the female of the species*. London: Chatto & Windus.
- Hrdy, S. B. (2005). Comes the child before man? How cooperative breeding and prolonged postweaning dependence shaped human potentials. I Hewlett, B. S. & Lamb, M.E. (Red.) (2005). *Hunter-Gatherer childhoods; Evolutionary, developmental & cultural perspectives* (ss. 65-91). New Brunswick: Transaction publishers
- Lorenz, K. (1935/1957). I C. H. Schiller (Red.), *Instinctive behavior*. New York: International Universities Press.
- Lundgren, E., Heimer, G., Westerstrand, J., Kalliokoski, A-M. (2001). *Slagen Dam. Mäns våld mot kvinnor i jämställda Sverige – en omfångsundersökning*. Stockholm: Fritzes.
- O'Connor, T. G. (2006). The persisting effects of early experiences on psychological development. I Cicchetti, D. & Cohen, D. J. (Red.), *Developmental Psychopathology, 2nd Ed, vol. 3 Risk, disorder and adaptation* (ss. 202–234). New York, NY: Wiley. ISBN: 0-471-23738-8
- PIU (Performance and Innovation Unit). (2000). Prime minister's review of adoption. <www.number-10.gov.uk/su/adoption>
- Rutter, M. (2006). The psychological effects of early institutional rearing. I Marshall, P. J. & Fox, N. A. (Red.), *The development of social engagement; Neurobiological perspectives* (ss. 355–392). Oxford, NY: Oxford University Press. ISBN 0-19-516871-2
- Sroufe, L. A. (2005). Attachment and development: A prospective, longitudinal study from birth to adulthood. *Attachment & Human Development*, 7(4), 349–367.
- van IJzendoorn, M., Bakermans-Kranenbourg, M. & Sagi-Schwartz, A. (2006). Attachment across diverse cultural contexts: The limits of universality. I Rubin, K. H. & Chung, O. B. (Red.), *Parenting beliefs, behaviours, and parent-child relations: A cross-cultural perspective* (ss. 107–142). New York: Psychology Press.

Sakregister

A

adoption 30, 101
akt 73
allmänna handlingar 107
ange brott 99
anknytning till familjehemmet 29 f.
anmälan 54, 81, 82, 85
annan kontakt 17, 93, 99
annat enskilt hem 34
ansvarig socialnämnd 84, 114, 119
ansökan 81, 86
ansöka om god man 114
ansöka om uppehållstillstånd 115
arkiv 80
arvode 90, 98, 106
arvsrätt 97
avtal 107
avtal om anställning 99
avtal om umgänge 17
avtal om ändring av vårdnaden 15

B

barnets bästa 25, 36, 49, 59, 64
barnets hemvist 83
barnets inställning 66
barnets intressen 64
barnets rätt att komma till tals 66
barnets vilja 25, 32, 36, 49, 57, 59, 62, 66, 92
barnkonventionen 64
barn som riskerar att fara illa 72
BBIC 3
behörig domstol 83
belastningsregistret 28, 37, 50, 59, 74
beslut om placering/vård 104
bestående fara för barnets hälsa eller utveckling 18, 24
brev eller telefon 93
brister i omsorgen 18, 24

D

delegation 23, 33, 40, 46, 54, 101, 107, 115
dokumentation 41, 72, 95
domstolens riktlinjer 56
domstolsärende 85
dödat den andra föräldern 19, 20, 51
dödsbo 91

E

efter en vårdnadsöverflyttning 104
efternamn 100
ekonomiska förhållanden 16, 90
ekonomisk ersättning 106
ekonomiskt obestånd 90
ensamkommande barn 13, 42, 43, 53, 84, 113 f.
entledigande 81, 82, 83, 110
entledigande av förmyndare 90
entledigande av god man 117
ersättning 11, 90, 98, 106

F

faderskapsbekräftelse 99
faktiska vårderna om barnet 21, 22, 61, 104
flera personer aktuella 27, 48, 58, 62
forskningens behov 80
fortsatt ersättning 106
från särskilt förordnade vårdnadshavare 82, 109
frånta föräldern förmynderskapet 19, 89
företrädare för barnet 99
förhindrad att ta del i beslut 16
förmyndare 45, 88, 98, 106
förmåga att tillgodose barnets behov 26, 34, 47, 58
förmögenhetsförhållanden 88, 98
försörjning 16, 97, 98
förvaltare 19
förvaltningslagen 75 f.
förälder som vårdnadshavare 14
föräldrarna dör 51
föräldrars önskemål 53, 57, 89

G

gallring 80
gemensam vårdnad 15, 110
god man 46, 77, 91, 102, 113 f.
god man för ensamkommande barn 113 f.
grundläggande rättigheter 65

H

handläggningen 70 f.
homosexuell 61
höras inför rätten 69

I

information 96
initiativrätt i domstol, bilaga 1 123
innebörden av att vara särskilt
förordnad vårdnadshavare 96
insyn 76, 78
integritetsskydd 78, 96
interimistiskt förordnande 55, 56, 82

J

jäv 75, 88

K

kommunicering 41, 75 f.
konsekvensbeskrivning 56
kontakt 23 f., 33 f., 46 f., 57 f., 99, 115

L

långvarig placering 32
lämnas ut 79
lämplighet 26, 34, 47, 57
lämplig person 21, 60, 114

M

medförmyndare 16, 19, 45, 88
mellannamn 101
Migrationsverket 84, 114, 119
missbruksproblem 24
misshandel i familjen 24
misstankeregistret 28, 37, 50, 59, 74
motivering av beslut 76
motstridiga intressen 91
muntliga uppgifter 73
myndig 61

N

namnbyte 100
normaliseras 105
närhetsprincipen 105
nödvändigt att uppgifter lämnas 79

O

offentligt biträde 115, 116
olämplig förmyndare 90
olämplighet 18, 90, 110, 117
omprövningar av vården 39, 84
omvänt skaderekvisit 79
omyndig 61
onödig rättegång 87

P

part 77, 85, 86, 91, 95

pass 99

personbevis 86
personliga förhållanden 16
personlig relation 74
placeringen upphör 104
placeringskommun 105
placeringskommunens ansvar 84
polisanmäla 79
prata med ett barn utan
vårdnadshavarens samtycke 68
prisbasbelopp 90
privatplacering 34, 38
privaträttsliga subjekt 71
pröva om vården ska upphöra 39, 84
psykiska problem 24

R

referenspersoner 27, 37, 49, 59, 73, 80
regelbundna överväganden 39
regeringsuppdrag 38
register 27, 37, 50, 59, 74
registrerad partner 61
registrering hos Skatteverket 15
remiss 55, 71, 74, 76
Rikspolisstyrelsen 28, 37, 50, 59, 75
rotat sig 11, 29, 31
rättegångskostnader 87
rättelse av skrivfel 76

S

samboförhållandet upphör 102
samtycke 25, 35, 48, 58, 79
sekretess 77, 78
separation 14, 102
sexuella övergrepp 19, 24
skadeståndsskyldighet 97
Skatteverket 15
skilsmässa 14, 103
skolgång 99
skriftlig sammanställning 70
skriftligt förfarande 86
skyldighet att utreda 70
släkting 60
snabbupplysningar 56, 77
socialnämndens roll i domstolen 81
socialnämnds register 27, 37, 50, 59, 74
socialtjänstsekretess 79, 107
språk 72
stadigvarande vårdats och fostrats
i ett annat enskilt hem 29 f.
straffsanktion 97

ställföreträdare 77, 99, 117, 119
 stämmningsansökan 22, 23, 34, 46, 86
 stöd och hjälp 12, 38, 104
 syskon 61, 89
 särskilt förordnad förmyndare 88 f.
 särskilt överväga 33, 38

T

”treårsregeln” 12, 33, 38
 ta del av uppgifter 76
 talerätt 22, 33, 45, 81, 85, 88, 94
 testamente 97
 tillsyn 16, 79, 97, 104
 tillsynsansvar 97
 tvistemål 85
 tystnadsplikt 116

U

umgänge 92, 99, 105
 umgänge med annan närstående 17, 25,
 34, 49, 57, 94
 umgänge med förälder 17, 25, 34, 36, 49,
 92
 underhållsbidrag 106
 underhållsskyldighet 98
 uppdragstagare 71
 uppehållstillstånd 42, 46, 118
 uppföljningsansvar 106
 uppgifter till annan nämnd 79
 uppgiftsskyldighet 79, 90
 upphörande av gemensam vårdnad 14, 110
 upphörande av godmanskap 117
 uppsikt 16, 97
 utbildning 16, 97
 utländskt barn 113
 utomstående person 21, 22, 44, 51

utredning 23, 33, 46, 57
 utredningsskyldigheten 70
 utsikter att barnet kan återgå 25
 utvecklingsstörning 24

V

varaktigt förhinder 12, 42 f., 119
 vem kan utses till god man? 116
 vem kan utses till vårdnadshavare? 21,
 44, 60
 vistelsekommun 85, 104, 119
 vårdnadens innebörd 16, 96 f.
 vårdnadens utövande 16, 96 f.
 vårdnadsansvaret 96
 vårdnadshavare dör 102, 111
 vårdslös eller försumlig processföring 87

Y

yrkesmässig roll 74

Å

ålder och mognad 67
 återflyttning av vårdnaden 50

Ä

äktenskapet upplöses 102

Ö

överflyttning av vårdnaden 18, 29, 42
 överflyttning av vårdnaden från
 särskilt förordnad vårdnadshavare 109
 överförmyndare 19, 89, 98, 114
 övergrepp 92
 överklaga 75, 86, 95
 övervägande om vårdnadsöverflyttning 33,
 38, 73, 84
 överväga om vården fortfarande behövs 39

